1993-05-01.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

АРХЕОЛОГИЯ

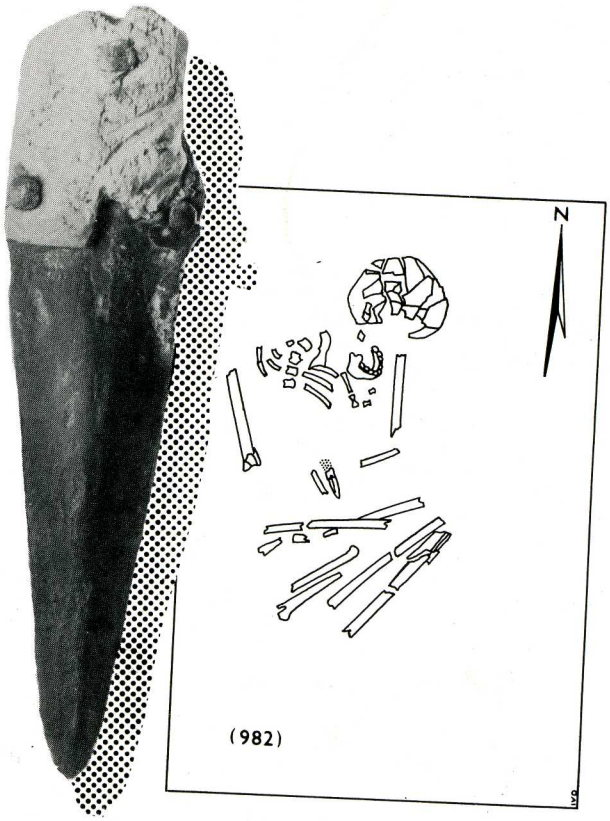

КНИГА
2
1992

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Метална кама с костена дръжка от гроб № 982, Дуранкулак. Протобронз — преходен период, IV хил. пр. н. е. Исторически музей — Добрич

Илюстрация Ив. Вайсов, Кр. Георгиев

Sur la couverture

Poignard de métal en manche osseux du tombeau No 982, Dourankoulak. Protobronze — période IVe m. av. n. è. Musée historique, Dobrič

Illustration Iv. Vaisov, Kr. Georgiev

© Археологически институт и музей при БАН
1992
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXIV
2
1992

Характер и специфика на кремъчното производство през неолита в днешна Западна България

ИВАН ГАЦОВ

През последните години в изследванията на неолита в българските земи се обръща внимание и на проблемите, свързани с техниката и типологията на кремъчните сечива. Въпреки важността на проблема за някои райони на страната, като например Западна България, все още няма публикувана информация за кремъчното производство през неолита. Тематичната насоченост на това изследване се определя именно от липсата на такива проучвания, от необходимостта да бъде внесен в научно обръщение събраният досега материал, а така също и от важността на споменатия район за процесите на неолитизация[1].

Представени са резултатите от изследванията върху техниката и типологията на кремъчните сечива от 10 проучвани селища, които се разпределят неравномерно в разглеждания регион: по долината на р. Струма — Тополница, Ковачево, Струмско, Българчево, Дамяница, Сапарева баня, Перник, Гълъбник; в Софийско поле — Слатина; в Северозападна България — Градешница.

Кремъчните ансамбли от тези селища са разгледани на фона на един географски по-широк археологически контекст, който включва публикуваните кремъчни колекции от територията между р. Дунав на север, р. Бистрица и Бяло море на юг, р. Вардар и р. Морава на запад и р. Искър и р. Места на изток.

Използвани са резултати от калибрирани радиовъглеродни дати, получени от различни обекти в Западна България. Засега от този ареал няма дати за етапа на монохромния неолит, затова са използвани такива от Гривац, Дивостин и Баня в Югославия[2]. На сегашния етап на проучване абсолютната хронология за разглеждания район след калибриране и осредняване на датите* изглежда по следния начин:

Ранен неолит — от 6100 до 5450 BC, като в рамките на периода могат да бъдат разграничени:
— етап на монохромния неолит — от 6100 до 5900 BC;
— етап на ранния неолит А — от 5900 до 5650 BC;
— етап на ранния неолит Б — от 5650 до 5450 BC.
Среден неолит — от 5450 до 5200 BC.
Късен неолит — от 5200 до 4900 BC.

Подробни периодизации на неолита в днешна Западна България са направени от Х. Тодорова и В. Николов[3]. За по-голяма пълнота на проучването в рамките на обособените от Х. Тодорова блокове е възприето разграничаването на фази на развитие, предложено от В. Николов, като са взети под внимание само тези селища, чиито ансамбли са тук предмет на изследване.

Ранен неолит. I фаза — Гълъбник I, Слатина IV (жилището) — Слатина III, Елешница, Ракитово (в края на тази фаза), Ковачево (долни хоризонти); II фаза — Гъ-

* Калибрацията и осредняването на датите са извършени с помощта на компютър IBM(PC XT) от Я. Бояджиев и И. Вайсов, на които благодаря най-сърдечно.

лъбник II, Перник, Слатина II—I, Градешница А; III фаза — Гълъбник III, Градешница В — С, Сапарева баня VII—IV, Българчево. В общи линии I фаза отговаря на обособения блок А в периодизацията на Х. Тодорова, а II и III фаза — на блок Б.

Дискусионен остава въпросът за средния неолит, чиито хронологически рамки се определят на практика чрез хронологическия хиатус между ранния и късния неолит. За разглеждания район засега единствено В. Николов отнася към него материалите от хоризонтите III и II в Сапарева баня[4].

Късен неолит. Мненията на различните изследвачи съвпадат. Основа за това е обособената от В. Николов фаза, към която се отнасят хоризонтите от Тополница, Дамяница, Струмско, Сапарева баня I, Елешница — късноеолитно селище.

Основната цел на изследването е реконструкция на кремъчното производство през неолита на територията на Западна България и създаване на фактологическа база като необходим етап в процеса на понататъшните изследвания. Постигането на тази цел е подчинено на следните методически изисквания:

а) В рамките на отделните неолитни кремъчни ансамбли са обособени характерните черти в техниката и типологията на ядрата, дебитажа, пластините и ретушираните оръдия;

б) Неолитните кремъчни ансамбли са съпоставени на основата на типологията на съставящите ги артефакти;

в) Западнобългарските неолитни ансамбли са сравнени с тези от прилежащите територии на Гърция, Югославия и Румъния.

Практическото реализиране на целта е свързано с отговора на два основни въпроса:

а) Доколко преднеолитните кремъчни ансамбли играят роля при формирането на технологическите традиции през неолита в Западна България;

б) Доколко общото и различното в техниката и типологията на неолитните кремъчни ансамбли се проектират върху тяхната културна принадлежност и хронологическа позиция.

Отговорът на първия въпрос е в резултата от съпоставянето на технико-типологическите характеристики на кремъчните ансамбли от палеолита, мезолита и предкерамичния неолит. От първите два периода за територията на Гърция това са пещерата Франхти VI—IX фаза (проучвания на К. Перлес)[5]; от Югославия — Лепенски вир I—II[6] и от Румъния — Куйна Туркулуй и Скела Кладовей[7]. От периода на безкерамичния неолит са взети под внимание материалите от Гърция — Франхти и Аргиса[8].

Отговорът на втория въпрос е свързан с резултатите от сравняването на ранноеолитните ансамбли от първата фаза в Западна България с тези от Гърция — Неа Никомедия[9] и Аргиса[10], от Югославия — Дивостин I и Анзабегово[11], от Румъния — Гура Бачулуй[12] и от България — крайните югозападни пунктове на култура Караново I—Елешница и Ракитово[13]. Ансамблите от втора фаза на западнобългарския неолит са съпоставени с тези от Гърция — неолитно селище Предсекло[14], от Югославия — Анзабегово II и Лепенски вир III[15], а от трета фаза — с ансамблите от неолитно селище Сескло[16] и Анзабегово III[17].

Материалите от среднеолитните хоризонти на Сапарева баня са сравнени с тези от Анзабегово IV и Винча А[18].

Късноеолитните кремъчни ансамбли от Западна България са сравнени с материалите от Винча В1[19] и Гомолава IA[20].

В светлината на основната цел на изследването са използвани технологически, типологически и математически анализи. В рамките на първия е направен опит за реконструкция на процеса на ядруване, като са разграничени съответните видове ядра — според броя на ударните площадки, броя на отломъчните и вида на получавания полуфабрикат.

В тясна връзка с технологическата характеристика на ядрата е математическият анализ, като за пластините и отломъците са определени арбитрално редица признаци. Последните са регистрирани на съответната карта за математическа обработка, като е използван методът на Робинсън — Джонсън[21].

С помощта на типологическия анализ се цели да бъдат разграничени и обособени съответните типове ретуширани оръдия. В случая като теоретична основа бяха използвани и някои от вече съществуващите списъци[22], но преди всичко бяха отчетени особеностите на изследваните оръдия от западнобългарския неолит, т. е. в този списък са влезли само оръдията, които се срещат в ансамблите от неолита на разглежданата територия.

Типологически списък на ретушираните оръдия от неолитните кремъчни ансамбли от днешна западна България.

1. Стъргалки.
1.1. Стъргалки от пластини.
1.1.1. Стъргалки с изпъкнало чело (обр. 1 а, н).
1.1.2. Стъргалки с право чело.
1.1.3. Стъргалки с изпъкнало косо чело (обр. 1 з).

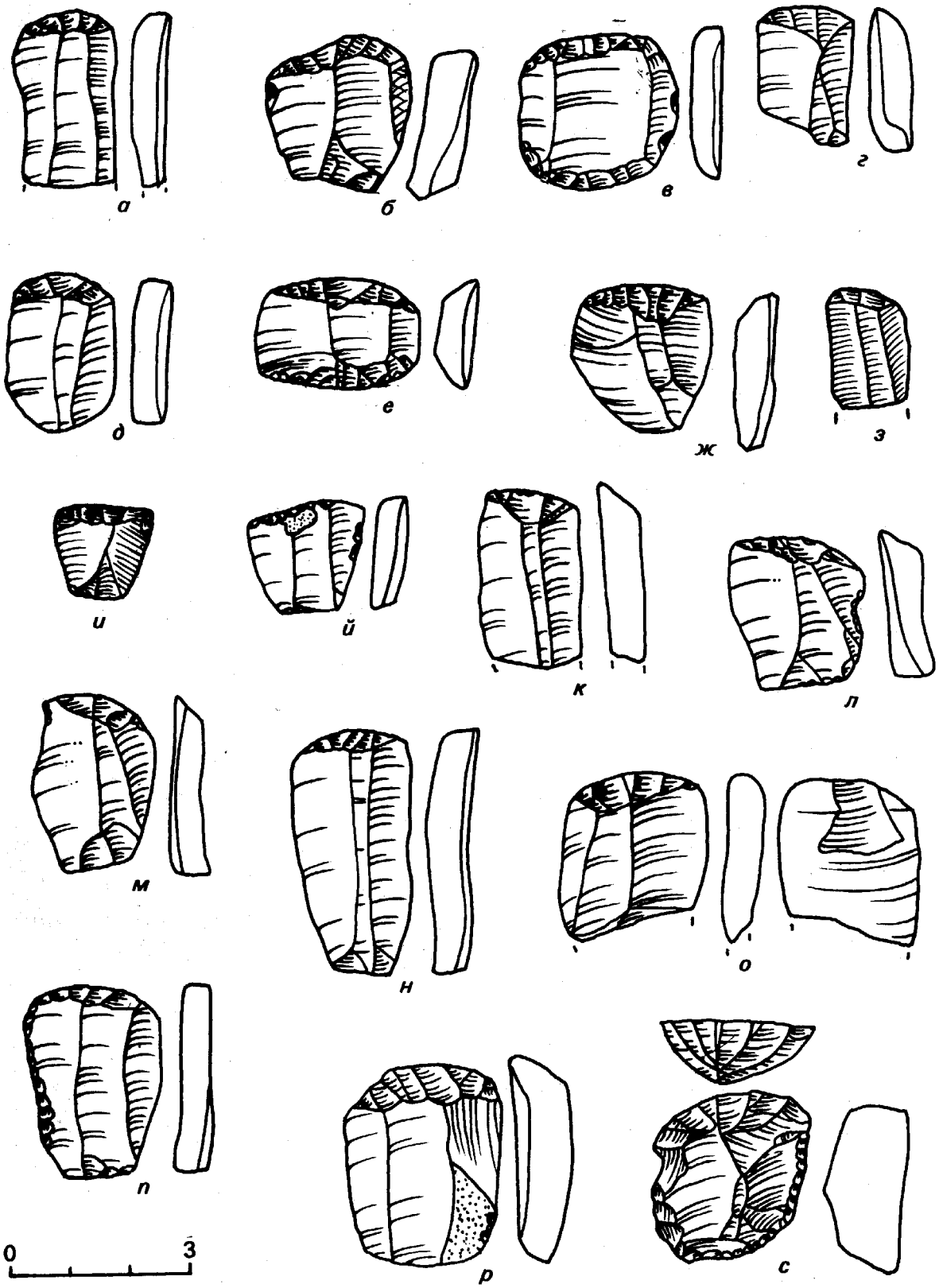

● *Обр. 1 а, н) стъргалки с изпъкнало чело от пластини; б, л, з) стъргалки с изпъкнало косо чело от отломъци; в, е) двойни стъргалки; г, д, ж, п, р) стъргалки с изпъкнало чело от отломъци; з) стъргалка с изпъкнало косо чело от пластина; и) стъргалка с право чело от отломък; й) стъргалка с право косо чело от отломък; к) стъргалка с право косо чело от отломък; о) стъргалка с плосък ретуш на долната страна откъм челото; с) кръгла стъргалка. Fig. 1 а, н) grattoir sur lame à front arrondi; б, л, з) grattoir sur éclat à front arrondi oblique; в, е) grattoir double; г, д, ж, п, р) grattoir sur éclat à front arrondi; з) grattoir sur lame à front arrondi oblique; и) grattoir sur éclat à front rectiligne; й) grattoir sur éclat à front rectiligne oblique; к) grattoir sur lame à front rectiligne oblique; о) grattoir sur lame à retouche sur la face ventrale à partir du front; с) grattoir circulaire*

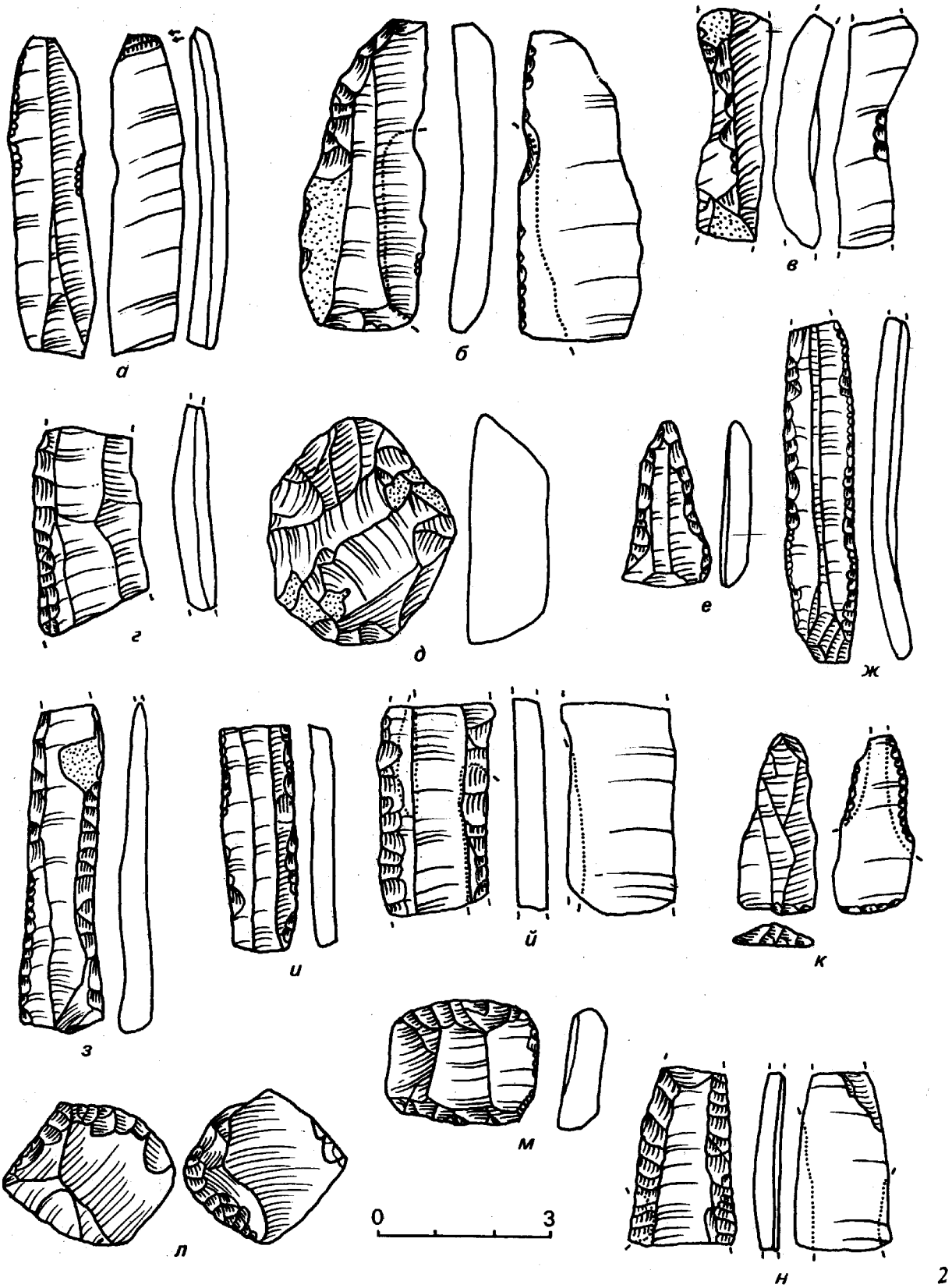

2

● *Обр. 2 а) плосък резец; б) пластина с частично надлъжно затъпяване; в) пластина с вдлъбнатини; г) пластина с ламеларен ретуш на единия страничен ръб; д) полукръгла стъргалка; е) обикновен пробой от пластина; ж,з,й,н) пластини с ламеларен ретуш на двата странични ръба; и) пластина с ретуш на двата странични ръба; к) комбинирано оръдие—стъргалка-пробой; л) отломък с люцников ретуш; м) двойна стъргалка. Fig. 2 а) burin plat; б) lame à retouche abrupte partielle; в) lame à encoche; г) lame retouchée sur un bord; д) grattoir semi-circulaire; е) perçoir simple sur lame; ж,з,й,н) lame retouchée sur deux bords; и) lame avec retouche fine sur deux bords; к) outil composite-grattoir perçoir; л) éclat à retouche esquillée; м) grattoir double*

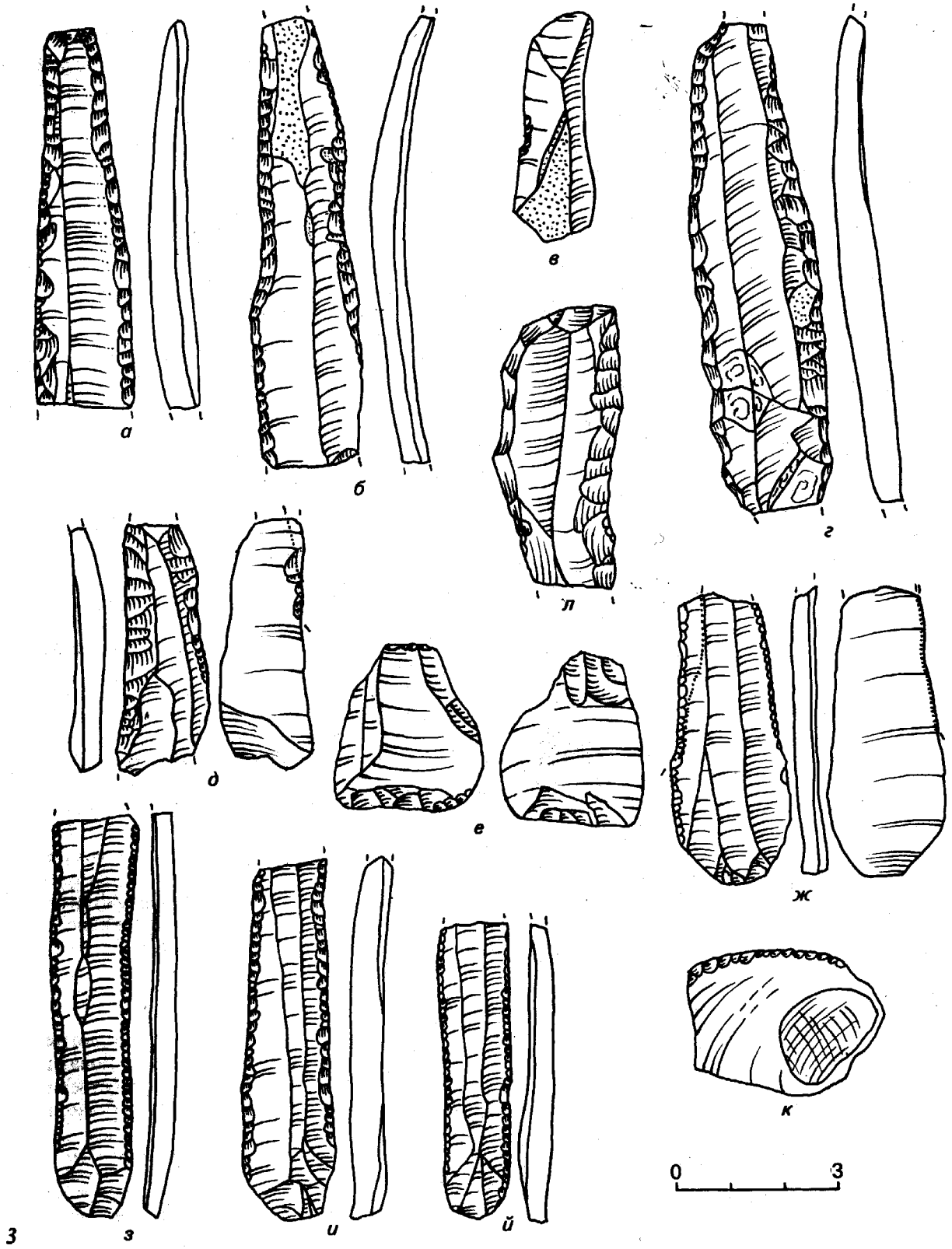

Обр. 3 а,б,г,д,з,и) пластини с ламеларен ретуш на двата страничши ръба; в) пластина с вдлъбнатини; е) отломък с люшпиков ретуш; ж) пластина с ретуш на двата странични ръба; к) отломък с ретуш; л) пластина с плътно надлъжно затъпяване. Fig. 3 a,б,г,д,з,и) lame retouchée sur deux bords; в) lame à encoche; е) éclat à retouchée esquillée; ж) lame avec retouche fine sur deux bords; к) éclat retouché; л) lame à retouche abrupte continue

1.1.4. Стъргалки с право косо чело (обр. 1 к; обр. 6, щ).
1.1.5. Стъргалки с плосък ретуш на долната страна откъм челото (обр. 1 о).
1.1.6. Стъргалки с ретуш на страничните ръбове.
1.2. Стъргалки от отломъци.
1.2.1. Стъргалки с изпъкнало чело (обр. 1 г, д, ж, р, п).
1.2.2. Стъргалки с право чело (обр. 1 и).
1.2.3. Стъргалки с изпъкнало косо чело (обр. 1 б, к, л, м).
1.2.4. Стъргалки с право косо чело (обр. 1 й).
1.2.5. Двойни стъргалки (обр. 1 в, е; обр. 2 м).
1.2.6. Полукръгли стъргалки (обр. 2 д).
1.2.7. Кръгли стъргалки (обр. 1 с).
1.2.8. Стъргалки с ретуш на страничните ръбове.
1.3. Фрагменти от стъргалки.
2. Резци.
2.1. Плоски резци (обр. 2 а).
3. Оръдия с напречно или косо затъпяване.
3.1. Оръдия с напречно затъпяване.
3.1.1. Оръдия с право напречно затъпяване (обр. 4 ж, к; обр. 6, а—з, р).
3.1.2. Оръдия с вдлъбнато напречно затъпяване (обр. 4 л—н; обр. 6, п).
3.2. Оръдия с косо затъпяване.
3.2.1. Оръдия с косо право затъпяване (обр. 4 з, и; обр. 6 и, й, о, с, т).
3.2.2. Оръдия с косо вдлъбнато затъпяване (обр. 6 к; обр. 4 у).
3.3. Оръдия с двойно затъпяване.
3.3.1. Оръдия с двойно напречно затъпяване (обр. 6 у).
3.3.2. Оръдия с двойно напречно и косо затъпяване.
3.3.3. Оръдия с двойно косо и вдлъбнато затъпяване (обр. 4 й; обр. 6 ф).
4. Пластини с ретуш.
4.1. Пластини с приръбест ретуш на единия страничен ръб (обр. 4 п; обр. 5 г).
4.2. Пластини с приръбест ретуш на двата странични ръба (обр. 2 и; обр. 3 ж; обр. 4 в; обр. 5 н, п).
4.3. Пластини с ламеларен ретуш на единия страничен ръб (обр. 2 г; обр. 4 р).
4.4. Пластини с ламеларен ретуш на двата странични ръба (обр. 2 ж, з, й, н; обр. 3 а, б, в, д, з, й; обр. 4 о, с; обр. 5 б, о, р).
4.5. Пластини с алтернационен ретуш (обр. 6 ъ).
4.6. Пластини с вдлъбнатини (обр. 3 в; обр. 4 г, д; обр. 2 в; обр. 6 ь).
5. Пластини със странични затъпявания.
5.1. Пластини с частични надлъжни затъпявания (обр. 2 б).
5.2. Пластини с плътни надлъжни затъпявания (обр. 3 л).
5.3. Трапец (обр. 4, е).
6. Пробои и свредели.
6.1. Обикновени пробои от пластина (обр. 2 е; обр. 4 а, т; обр. 5 а, в, е, ж—м; обр. 6 х).
6.2. Атипични пробои (обр. 6 ц).
6.3. Многократни пробои (обр. 6 н).
6.4. Свредели (обр. 5 д; обр. 6 ч).
7. Отломъци с ретуш и раклети.
7.1. Отломъци с ретуш (обр. 3 к).
7.2. Раклети (обр. 6 щ).
8. Лющници.
8.1. Отломъци с лющников ретуш (обр. 2 л; обр. 3 е).
9. Комбинирани оръдия.
9.1. Стъргалка-пробой (обр. 2 к; обр. 6 л).
9.2. Стъргалка-оръдие с косо право затъпяване (обр. 6 м).
10. Разни (обр. 4 б).

На основата на прилагането на технико-типологическия анализ при работата над кремъчните материали от неолитните селища в Западна България могат да бъдат направени редица изводи:

1. През периода на ранния неолит е съществувала силно развита технология за получаване на пластини. Експлоатацията на ядрата е ставала най-често извън района на съответното селище.

2. На сегашния етап на изследване може да се предполага, че в рамките на изкопаемата раннонеолитна култура кремъчните ансамбли не могат да изпълняват ролята на хронологически показател. По всяка вероятност известни различия, свързани с хронологическата позиция на ансамблите, може би ще се проявят в типологическата структура на ретушираните оръдия (например липсата на стъргалки в ансамблите, свързани с най-ранната фаза от развитието на западнобългарския неолит). За да бъде доказано това предположение обаче, е необходимо значително по-голямо количество материал.

3. Доведената до перфекция технология за получаване на макропластини, основана върху експлоатацията на доброкачествена кремъчна суровина (по-светло или по-тъмно

• *Обр. 4 а, т) обикновени пробои от пластина; б) разни; в) пластина с ретуш на двата странични ръба; г, д) пластини с вдлъбнатини; е) трапец; ж, к) оръдия с право напречно затъпяване; з, и) оръдия с косо право затъпяване; й) оръдие с двойно косо и вдлъбнато затъпяване; о, с) пластини с ламеларен ретуш на двата странични ръба; п) пластина с ретуш на единия страничен ръб; р) пластина с ретуш на единия страничен ръб; у) оръдие с косо вдлъбнато затъпяване. Fig. 4 а, т) perçoir simple sur lame; б) divers; в) lame avec retouche fine sur deux bords; г, д) lame à encoche; е) trapèze; ж, к) lame à troncature transversale rectiligne; з, и) lame à troncature oblique rectiligne; й) lame à troncature double-oblique et concave; о, с) lame retouchée sur deux bords; п) lame avec retouche fine sur un bord; р) lame avec retouche fine sur un bord; у) lame à troncature oblique concave*

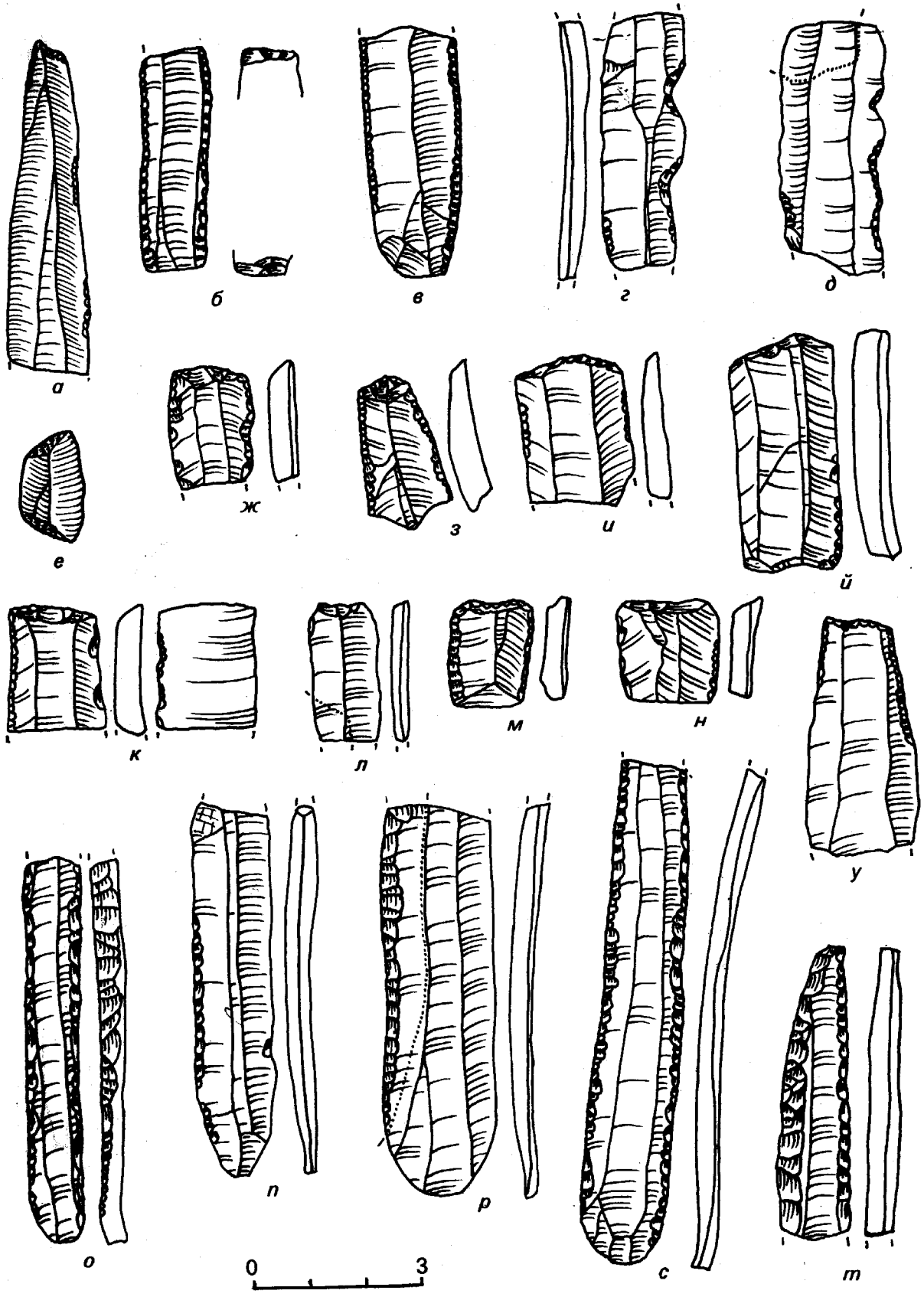

4

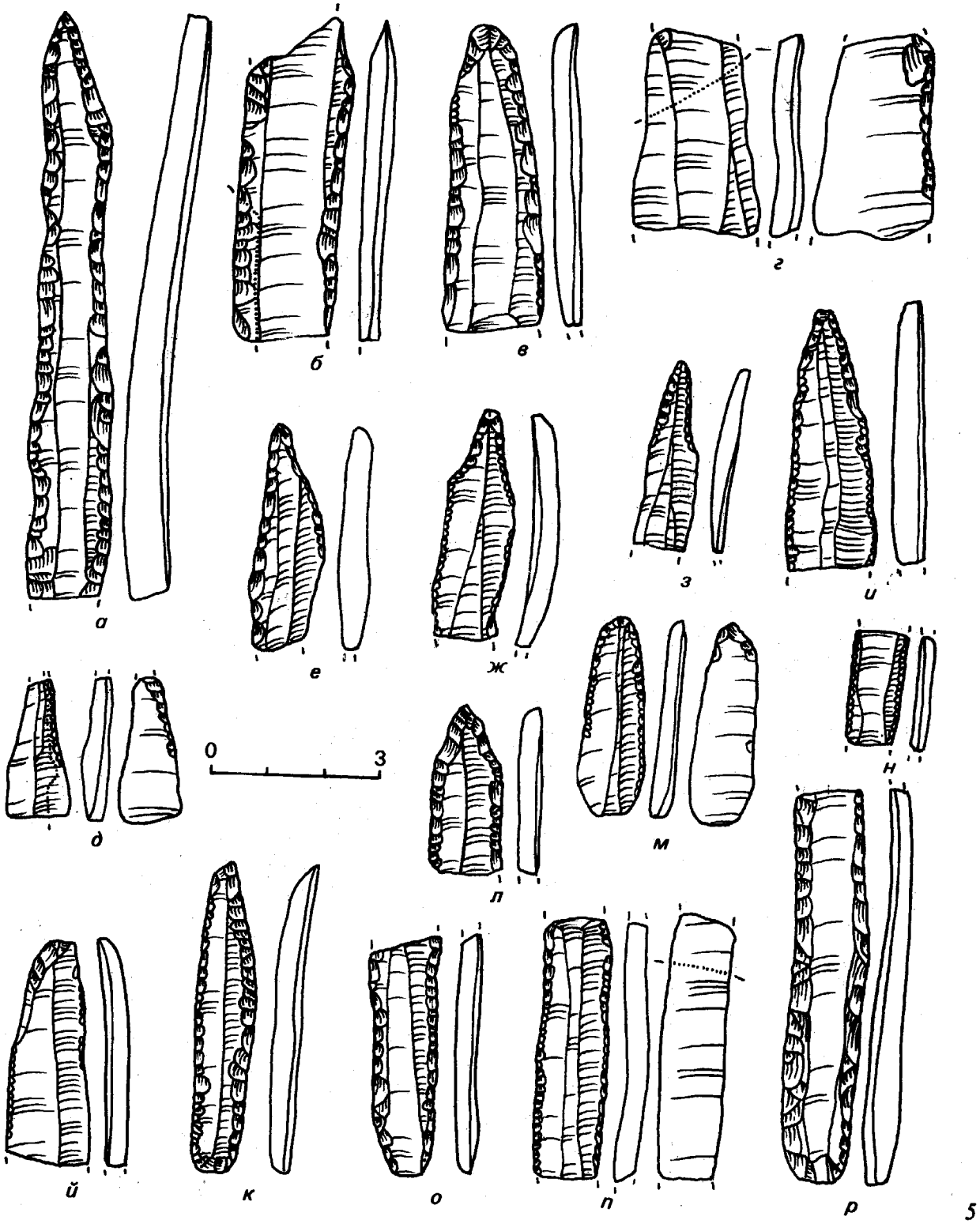

5

• *Обр. 5 а, в, е, ж — м) обикновени пробои от пластини; б, о, р) пластини с ламеларен ретуш на двата странични ръба; г) пластина с ретуш на единия страничен ръб; д) свредел; н, п) пластина с ретуш на двата странични ръба. Fig. 5 а, в, е, ж-м) perçoir simple sur lame; б, о, р) lame retouché sur deux bords; г) lame avec retouche fine sur un bord; д) perçoir à retouche alterne; н, п) lame avec retouche fine sur deux bords*

• *Обр. 6 а — з, р) оръдие с право напречно затъпяване; и, й, о, с, т) оръдия с косо право затъпяване; к) оръдие с косо вдлъбнато затъпяване; п) оръдие с вдлъбнато напречно затъпяване; у) оръдие с двойно напречно затъпяване; ф) оръдие с двойно косо и вдлъбнато затъпяване; х) обикновен пробой от пластина; ц) атипичен пробой от пластина; ч) свредел; ш) раклет; щ) стъргалка с право косо чело от пластина; ъ) пластина с алтернативен ретуш; ь) пластина с вдлъбнатини; л, м) комбинирани оръдия — стъргалка-пробой, стъргалка-оръдие с косо право затъпяване; н) многократен пробой. Fig. 6, а-з, р) lame à troncature*

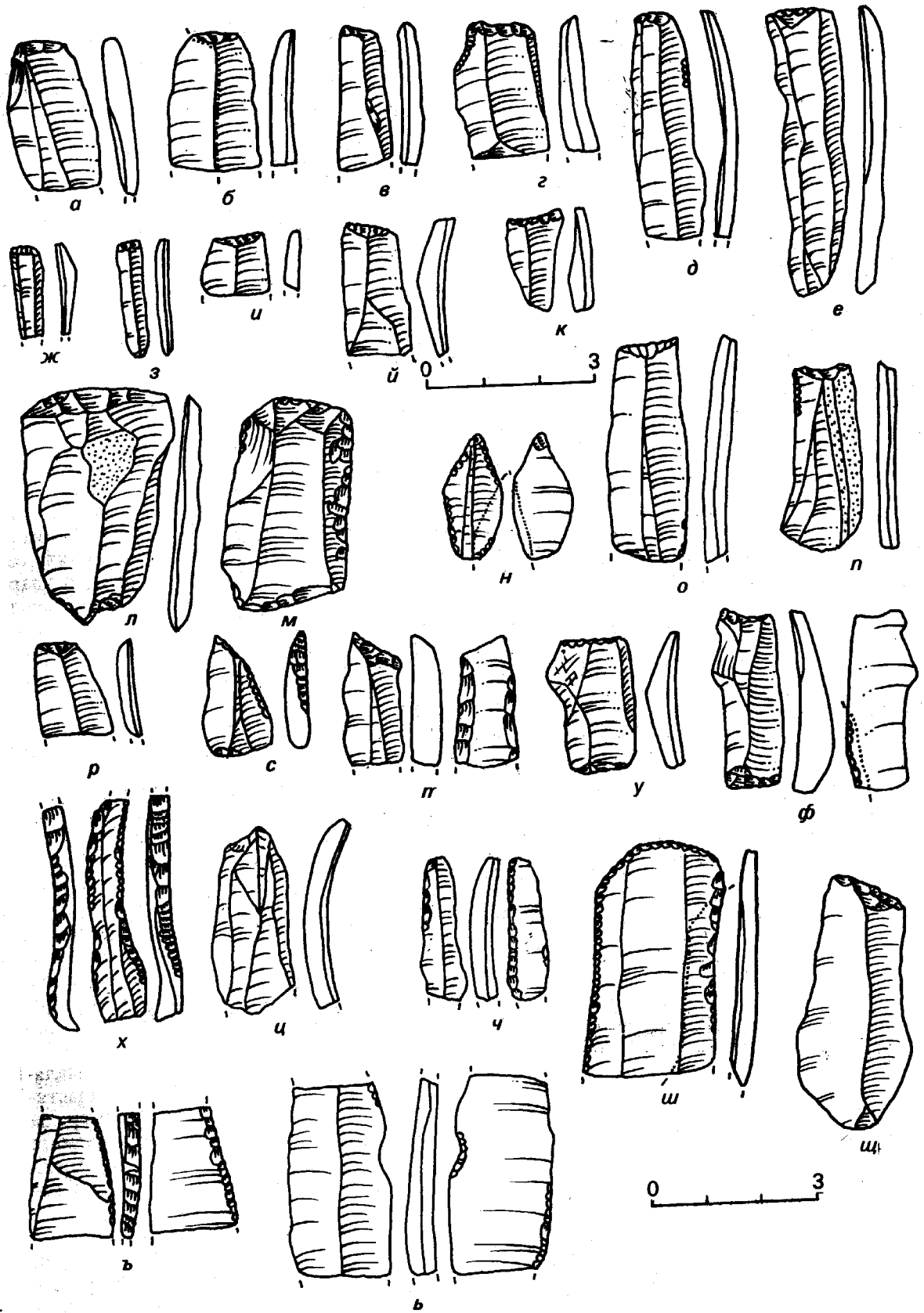

б

transversale rectiligne; и,й,о,с,т) lame à troncature oblique rectiligne; к) lame à troncature oblique concave; л) lame à troncature transversale rectiligne concave; у) lame à troncature double transversale; ф) lame à troncature double-oblique et concave; х) perçoir simple sur lame; ц) perçoir atypique; ч) perçoir à retouche alterne; ш) raclette; щ) grattoir sur éclat à front rectiligne oblique; ь) lame à retouche alterne; ь) lame à encoche; а,м) outil composite-grattoir perçoir, grattoir-lame à troncature oblique; н) perçoir multiple

жълт кремък със или без сиви впръсквания), изчезва през късния неолит.

4. През ранния неолит регистрираните в съответните селища на територията на Западна България макропластини обикновено са били доставяни или по пътя на обмена или чрез изпращането на специални групи в района на залежите от кремъчна суровина. Всичко това предполага наличието на съответна социална структура.

5. През периода на късния неолит обмен или доставяне на пластини (полуфабрикати) от старите източници става невъзможно. По една или друга причина населението от днешна Западна България се оказва откъснато от тези източници. Този факт е само илюстрация, но не и обяснение за това, че съществувалите през ранния неолит структури са променени (или разрушени) преди началото на късния неолит.

6. Работата по изготвяне на кремъчни сечива е била реализирана по два основни начина. Първият — експлоатацията на ядрата, получаването на полуфабрикати и изготвянето на оръдия е ставало в района на селището и е значително по-рядко представен (напр. в Слатина IV от ранния неолит и Тополница от късния). Доказателство за това е специалната работилница в жилището от хоризонт IV на Слатина, така и наличието там на голям брой отломъци, в т. ч. откриващи характерни отломъци и ядра в крайна фаза на експлоатация. При втория начин всички изброени дотук операции са ставали извън района на селищата; в тях липсват ядра, количеството на отломъците е незначително, липсват екземпляри с кора, характерни отломъци. По всяка вероятност в този случай производственият процес е протичал в кариерните източници или в работилниците, намиращи се в непосредствена близост до тях.

7. Наличието на серии от пластини, свързани с напредналата фаза на експлоатация на ядрата, показва, че стремежът на някогашните производители е бил получаването на определен тип полуфабрикати, като този стремеж не е бил ограничаван от липсата на суровини; в кариерните източници, респ. работилниците, е съществувала възможност за „разхищение" на материала. Било е подбирано само това, което е било нужно.

8. В района на самите селища при намерените артефакти често може да се констатира една морфологична подвижност, която се изразява в тяхното неднократно преработване и полифункционалност. Следователно в селищата населението е било принудено да се съобразява с известни ограничения, налагани както от отдаленността на находищата и работилниците, така и от спецификата на самата стопанска дейност, която е предполагала унищожаване или загубване на част от пластините — например при земеделски дейности.

Относно резултатите от прилагането на математическия анализ може да се отбележи следното:

1. Характерно за изследваните пластини и отломъци в 5 от общо 10 кремъчни ансамбъла е, че индексът на Робинсън е предимно с ниски стойности.

2. Поради недостатъчното и небалансирано количество на кремъчните артефакти в изследваните серии няма възможност да се върви по пътя на търсене на пряко групиране на ансамблите според хронологическата им позиция.

3. На сегашния етап от изследване само при дължините на пластините могат да се констатират разлики в стойностите на екземплярите от ранния и късния неолит.

4. Пластините от ранния неолит се характеризират с оформени с по един удар пети и прав или близък до правия ъгъл между повърхността на петата и долната страна. Точката на удара е забележима, профилите са прави или леко изпъкнали. Пластините са отделяни от едноплощадкови ядра и в много редки случаи — от двуплощадкови. Почти всички артефакти са без кора. Преобладават екземпляри с трапецовидно сечение, което е в пряка връзка с напредналата фаза на експлоатация на ядрата.

5. Хронологически показатели могат да бъдат само някои от стилистичните признаци на пластините. На основата на стойностите на дължините на пластините и техните фрагменти, при които е възможно да се реконструират размерите на артефактите, може да се предполага, че през ранния неолит са използвани ядра с дължина до 17—18 см.

6. Анализът показва известно намаляване стойностите на дължините на пластините през късния неолит. Например за екземплярите от Тополница максималните дължини на пластините са 6—7 см, което предполага, че ядрата, от които те са били отделяни, не са надминавали 8—9 см.

7. Индексът на сходство на Робинсън е с по-голяма стойност при признаците дължина, ширина, дебелина, големина на ъгъла, основа. Стойността на подобие между ансамблите е висока именно когато в комбинациите участвуват споменатите погоре признаци. Тези признаци носят следа от индивидуалния почерк на някогашния производител и затова може да се смята, че определят стила в даден ансамбъл.

8. Математическият анализ е приложен и за данните на част от артефактите от кварцит. Извънредно ниските стойности на сходство на индекса на Робинсън показват, че използването на математически анализ при този вид артефакти е нецелесъобразно. Причината е в характера на материала, който не позволява да се търси някаква зависимост или система при комбинациите на съответните признаци и техните атрибути. Артефактите от кварцит са произвеждани „ад хок", не от някакви специализирани групи, а от тези, на които са били нужни в момента, и то в района на самото селище.

Сравняването на резултатите от технико-типологическия и математическия анализ на западнобългарските неолитни кремъчни ансамбли с тези от споменатите райони на Гърция, Югославия и Румъния позволява да се направят някои изводи относно характера и спецификата на кремъчното производство:

1. Съществува технологически разрив между западнобългарските неолитни кремъчни ансамбли и тези от края на плейстоцена и началото на холоцена — X—VII хил. пр. н. е.: пещерата Франхти — фази X—VI (Гърция); Лепенски вир II и I, Власац III—I (Югославия); Куина Туркулуй и Скела Кладовей (Румъния); Побити камъни (България).

2. Наличие на силно развита технология за получаване на пластини и микропластини, която се проявява в безкерамичния неолит на Тесалия и която продължава и през следващите фази на развитие. Следователно на въпроса за произхода на неолита в Западна България ще се отговори тогава, когато се отговори и на въпроса за произхода на тесалийския неолит.

3. По отношение на периода на монохромния неолит единствено на базата на публикуваните материали от Дивостин I в Югославия може да се отбележи на пластини (със или без ретуш) и пробои.

4. В рамките на фазата на бялорисуваната керамика могат да се регистрират общи елементи между ансамблите от Западна България и от споменатите по-горе селища от югозападната периферия на култура Караново I — макропластини с високи стръмни и полустръмни ретуши.

5. Няма съществени изменения в техниката и типологията на кремъчните артефакти през отделните фази на развитие на ранния неолит в Западна България.

6. Най-ранната неолитна технологическа традиция, която се проследява при изследване на кремъчните ансамбли от този период в централната част на Балканите, е пренесена отвън и по всяка вероятност корените ѝ следва да бъдат търсени извън Европа.

7. В началото на VI хил. пр. н. е. в централнобалканската зона съществува общност от сродни неолитни култури с подобни технико-типологически характеристики на кремъчните ансамбли. Причината за това са близкият им произход, сходните адаптационни процеси и подобният икономически модел.

8. По всяка вероятност най-ранното регистрирано засега неолитно население в българските земи се появява в днешна Западна България в момент, когато последният регион е бил незаселен. В това отношение ситуацията тук е различна от тази в района на Железни врата, където неолитните заселници имат контакти с местните епитардиграветски групи.

9. Единичните артефакти от средно-неолитните хоризонти на Сапарева баня (III—II) отбелязват края на специализираната технология за производство на макропластини. В това отношение могат да се правят паралели с югославските кремъчни ансамбли от Винча — А.

10. Засега възможностите за сравнение на късноеолитните западнобългарски ансамбли от кремък са с материалите от Винча B1. Кремъчните ансамбли от Тополница, Дамяница, Струмско се характеризират с наличието на микролитни ядра, ядра със сменена ориентация в крайна фаза на експлоатация за отломъци и пластини. Липсват макропластини, а останалите артефакти са също с намалени размери. По правило в групите на оръдията повече от половината са стъргалки, като голяма част са от отломъци.

В същото време кремъчните ансамбли от култура Винча имат подобни структури и технико-типологически характеристики. На тази база материалите от Сапарева баня I могат да бъдат съпоставени с Винча — B1, докато за артефактите от Струмско, датирани в самия край на неолита, могат да се търсят паралели с тези от типа на Гомолава Ia (Винча — B2).

Измененията в технологията на кремъчното производство през късния неолит са функция от промените, породени от смяната на ранно с късноеолитните култури в разглеждания ареал.

[1] В. Николов. Раннеенеолитические культуры в Западой Болгарии. — Советская археология, 2, 1984, с. 5; Х. Тодорова. Каменно-меднатa епоха в България. С., 1986, с. 8.

[2] B. Ganeva. Eneolitiska naselja v Grivicu. — Starinar n. s. VII-VIII (1956-1957). Beograd, 1958, 237-282; N. Tasic. Comparative C-14 dates for the neolithic settlement in Serbia. — In: Neolithic of Serbia. Archaeological research 1948-1988. Beograd, 1988, 45-47; Al. McPheron, V. Busha, M. J. Aitken. Absolute dating of Divostin, Grivac-Barice and Banja-Divostin and the neolithic of Central Serbia. Pittsburgh, 1988, 379-387.

[3] В. Николов. Струмският път през ранния неолит. — Векове, 1987, №2, 39—48; В. Николов. Проблемът за централнобалканските миграционни пътища през ранния неолит: интердисциплинарен подход. — Интердисциплинарни изследвания (под. печат); H. Todorova. Das Frühneolithikum Nordbulgariens in Kontext des ostbalkanischen Neolithikums. Salzburg, 1989, 9—27.

[4] G. Georgiev et al. Die Neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil. — Studia Praehistorica, 8, 1986, 108—151.

[5] C. Perles. Les industries du néolithique „précéramique" de Grèce: nouvelles études, nouvelles interprétations. — Arhaeologia Interregionalis, 9, 1988, 19—39. 19—39.

[6] J. K. Kozlowski, S. K. Kozlowski. Chipped stone industries from Lepenski Vir, Yugoslavia. — Preistoria Alpina, 19, 1984, 259—294.

[7] A. Paunescu. Evolutia uneltelor si armelor de piatra cioplita descoperite pe teritoriul Romanici. Bucureşti, 1970, 149—151.

[8] C. Perles. Op. cit., 22—33.

[9] R. J. Rodden. Exavation at the early neolithic site at Nea Nikodedeia, Greek Macedonia (1961 season). — The Prehistoric Society, 11, 1962, 267-288.

[10] C. Perles. Op. cit., 27—33; M. Tellenbach. Materialien zum präkeramischen Neolithikum in Süd-Ost-Europa. Mainz am Rhein, 1983, 64, 1—137.

[11] E. Elster. The chipped stone industry. — In: Neolithic Macedonia (Monumenta Archaeologica, I), 1976, 257-278.

[12] A. Paunescu. Les industries lithiques du néolithique ancien de la Romanie et quelques considérations sur l'inventaire lithique des cultures du neólithique moyen de cette contrée. — Archaeologia Interregionalis, 9, 1988, p. 75—79.

[13] В. Николов, К. Масларов. Древни селища край Елешница. С., 1987, 1—12. Непубликуваният материал от Ракитово ми бе предоставен любезно от ст. н. с. А. Радунчева, за което й благодаря най-сърдечно.

[14] H. Mondrea-Agrafioti. La Thessalie du sud-est au néolithique outillage lithique et osseux. Thèse présentée en vie du grade de docteur en ethnologie préhistorique. 1981.

[15] E. Elster. Op. cit., 257—278; J. K. Kozlowski, S. K. Kozlowski. Op. cit., 259—294.

[16] M. Tellenbach. Op. cit., 1—135.

[17] E. Elster. Op. cit., 357—278.

[18] I. Radovanovic et. al. The chipped stone industry from Vinca. Belgrade, 1984, 5—79.

[19] Ibidem.

[20] M. Kaczanowska, J. K. Kozlowski. Gomolavachipped stone industries of Vinca culture. Warszawa, 1986, 5—136.

[21] J. Leroy. Item seriation as an aid for elementary scale and cluster analysis bulletin 15. Oregon, 1968, 1—44.

[22] Ив. Гацов, Ст. Иванов, Н. Сираков, С. Сиракова. Типология на каменните оръдия от ранния и средния палеолит. — Археология, XXV, 1983, 1—2, 13—28.

Charactère et spécificité de la production silicieuse pendant le néolitique sur le territoire de la Bulgarie Occidentale

IV. GATZOV

(Résumé)

Dans l'article sont présentés les résultats essentiels de l'analyse technique-typologique, mathématique et traçologique des dix ensembles silicieux du territoire de la Bulgarie Occidentale. On a effectué un essai de poursuivre les lieux existants entre les ensembles bulgares et ceux des territoires proches à la région en Grèce, Yougoslavie et Roumanie. On a constitué à part les traits les plus caractéristiques dans la technique et la typologie des artefacts silicieux ainsi que pour la première fois on a fait l'assai de créer une liste tipologique des outils à rétouche du néolitique dans l'aréal examiné.

Liste typologique

1. Grattoir.
1.1. Grattoir sur lame
1.1.1. Grattoir sur lame à front arrondi
1.1.2. Grattoir sur lame à front rectiligne.
1.1.3. Grattoir sur lame à front arrondi oblique
1.1.4. Grattoir sur lame à front rectiligne oblique
1.1.5. Grattoir sur lame à retouche sur la face ventrale à partir du front
1.1.6. Grattoir sur lame avec retouche fine
1.2. Grattoir sur éclat
1.2.1. Grattoir sur éclat à front arrondi
1.2.2. Grattoir sur éclat à front rectiligne
1.2.3. Grattoir sur éclat à front arrondi oblique
1.2.4. Grattoir sur éclat à front rectiligne oblique
1.2.5. Grattoir double
1.2.6. Grattoir semi-circulaire
1.2.7. Grattoir circulaire
1.2.8. Grattoir sur éclat retouché
1.3. Fragment de grattoir
2. Burin
2.1. Burin plat
3. Lame avec troncature
3.1. Lame avec troncature transversale
3.1.1. Lame à troncature transversale rectiligne
3.1.2. Lame à troncature transversale rectiligne concave
3.2. Lame à troncature oblique
3.2.1. Lame à troncature oblique rectiligne
3.2.2. Lame à troncature oblique concave
3.3. Lame à double troncature
3.3.1. Lame à troncature double transversale rectiligne et concave
3.3.2. Lame à troncature double-transversale rectiligne et oblique
3.3.3. Lame à troncature double-oblique et concave
4. Lame avec retouche
4.1. Lame avec retouche fine sur un bord
4.2. Lame avec retouche fine sur deux bords
4.3. Lame retouchée sur une bord

4.4. Lame retouchée sur deux bords
4.5. Lame à retouche alterne
4.6. Lame à encoche
5. Lame à retouche abrupte
5.1. Lame à retouche abrupte partielle
5.2. Lame à retouche abrupte continue
5.3. Trapèze
6. Perçoir et perçoir à retouche alterne
6.1. Percoir simple sur lame
6.2. Perçoir atypique
6.3. Percoir multiple
6.4. Perçoir à retouche alterne
7. Eclat retouché et raclettes
7.1. Eclat retouché
7.2. Raclette
8. Pièce esquillée
8.1. Eclat à retouche esquillée
9. Outils composites
9.1. Grattoir + perçoir
9.2. Grattoir + lame à troncature oblique rectiligne
10. Divers

Култова халщатска пластика от лесо-степното Поднестровие

ЮРИ МАЛЕЕВ

В резултат от разкопките на халщатските населения, селища и могили в украинската лесо-степ по течението на реките Днестър и Прут е открито голямо количество разнообразни керамични изделия. Сред тях се отличава особена група предмети на пластиката, известни само от селищата и отделните поселения, разположени предимно около селищата. Тяхното изучаване помага да се разберат отделните черти от мирогледа на земеделското население, а също и функциите на селищата, явяващи се едновременно и религиозни центрове.

От някои селища на голиградската група са известни глинени животински фигури, които е прието да се разглеждат като изображения на коне[1]. В последно време броят на предметите от зоопластика значително се увеличи. Великолепни, разнообразни по съдържанието си фигурки в голямо количество са намерени в селището Лисичники, Тернополска област. Те са честа находка и в селището Кривче, същата област.

Обобщението на получените материали дава възможност да се определят най-характерните морфологични черти на зооморфната пластика, а в редица случаи да се определи и видовата принадлежност на изобразените животни и на тази основа да се класифицират типологически, а също и да се определи предназначението им. От голямата колекция много скулптурки са във фрагментирано състояние, което затруднява или изключва определянето им. Малко от тях са намерени в местата на първоначалната им употреба, което също усложнява определянето на предназначението им.

Халщатската пластика от голиградската група се дели на зооморфна и антропоморфна при значителното преобладаване на животински изображения.

Скулптурките на коне са представени от фигурки с плътно тяло. Широкото седалище е малко вдлъбнато, опашката — къса, в хоризонтално положение. Високите крака са предадени схематично. Отличителен белег е високата стройна шия, на която с прищъпвания е предадена грива (обр. 1). При реалистичната трактовка на тялото, седалищните части и шията прави впечатление крайната схематизация при изображението на главата, на която през малки триъгълни издатини са предадени муцуната и ушите. Главата, а в някои случаи и краката са непропорционално малки. Такива фигури има в Городница (обр. 1 е, ж)[2], Залески (обр. 1 г)[3], Бедриковци (обр. 1 в), Магала[4], а няколко екземпляра са от Лисичники (обр. 1 б, д, з) и Кривче (обр. 1 а). При фигурките от поселението Залески (обр. 1 г) чрез ямички са изобразени очите и устата, което не се среща при другите скулптурки. Фигурката от селището Кривче има в гривата отвор за пришиване или вдяване в моделчето на верижка, колелцата от която и късче от бронзова висулка са намерени в една яма. От селището Лисичники произхожда фигурка, на която с червено-кафява боя напряко на шията, в предната част са нанесени три ивици (обр. 1 б). Дължината на повечето фигурки е до 5 см, при височина 3,5—4 см; по-големите (обр. 1, з) и по-малките (обр. 1 д) се срещат рядко.

Скулптурките на свине изобразяват животни с късо, широко тяло, широка тъпа

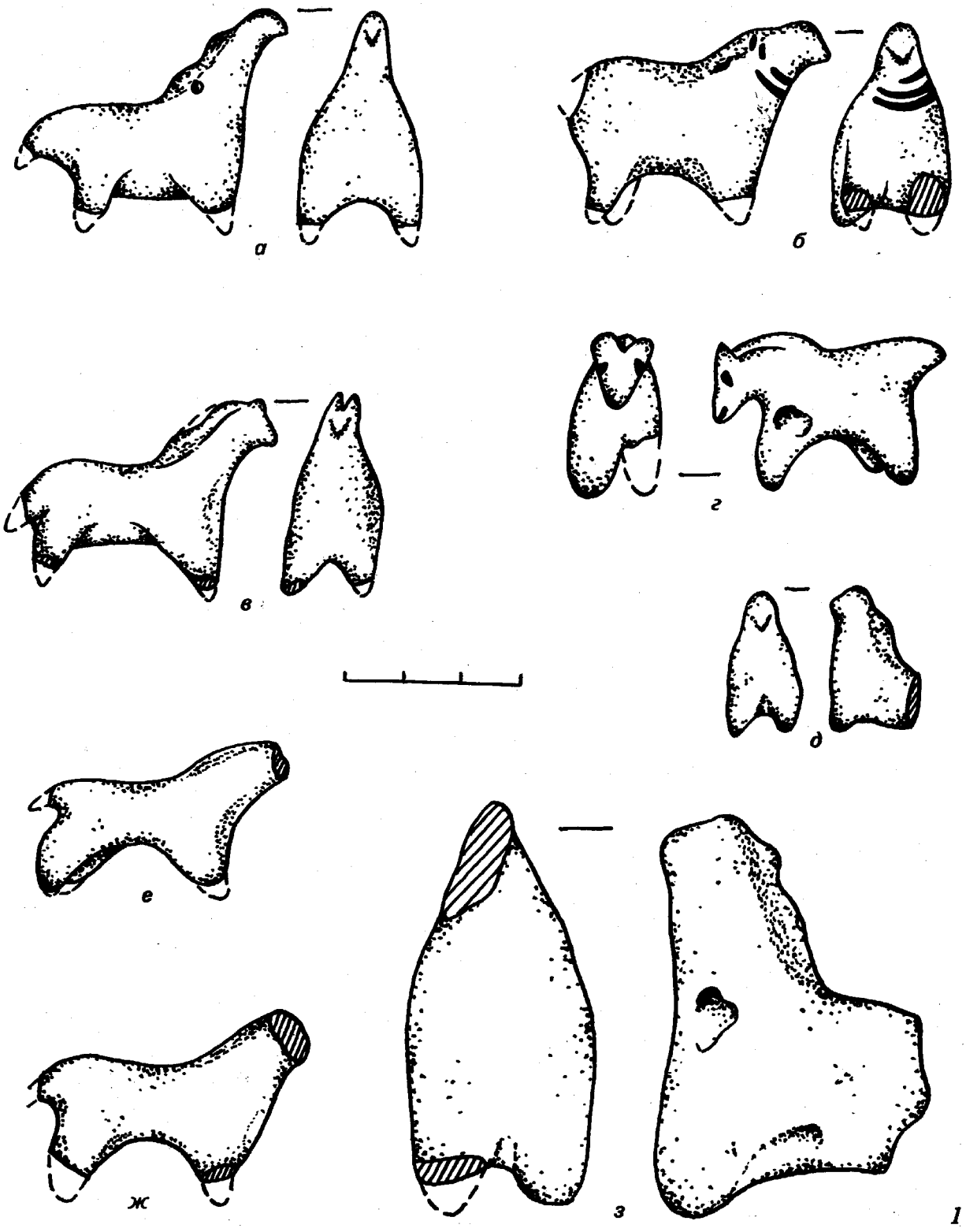

• *Обр. 1. Скулптурки на коне: а) Кривче; б,д,з) Лисичники; в) Бедриковци; г) Залески; е,ж) Городница; Fig. 1. Petites sculptures des chevaux: а) Krivče; б,д,з) Lissičniki; в) Bedrikovtzi; г) Zaleski; е,ж) Gorodnitza*

глава, остра муцуна и уши, без шия. Къси крака (обр. 2). Отличителна черта са предадените с малки прищъпвания покрай гръбнака настръхнали косми. Опашката е къса, понякога завита настрани (обр. 2 а). Като правило фигурата на свинята се отличава от тази на глигана. Скулптурките са изработени от жълта или сива глина с примес от шамот. Досега такива фигурки са известни само от селището Лисичники. Една такава изобразява устремено напред силно жи-

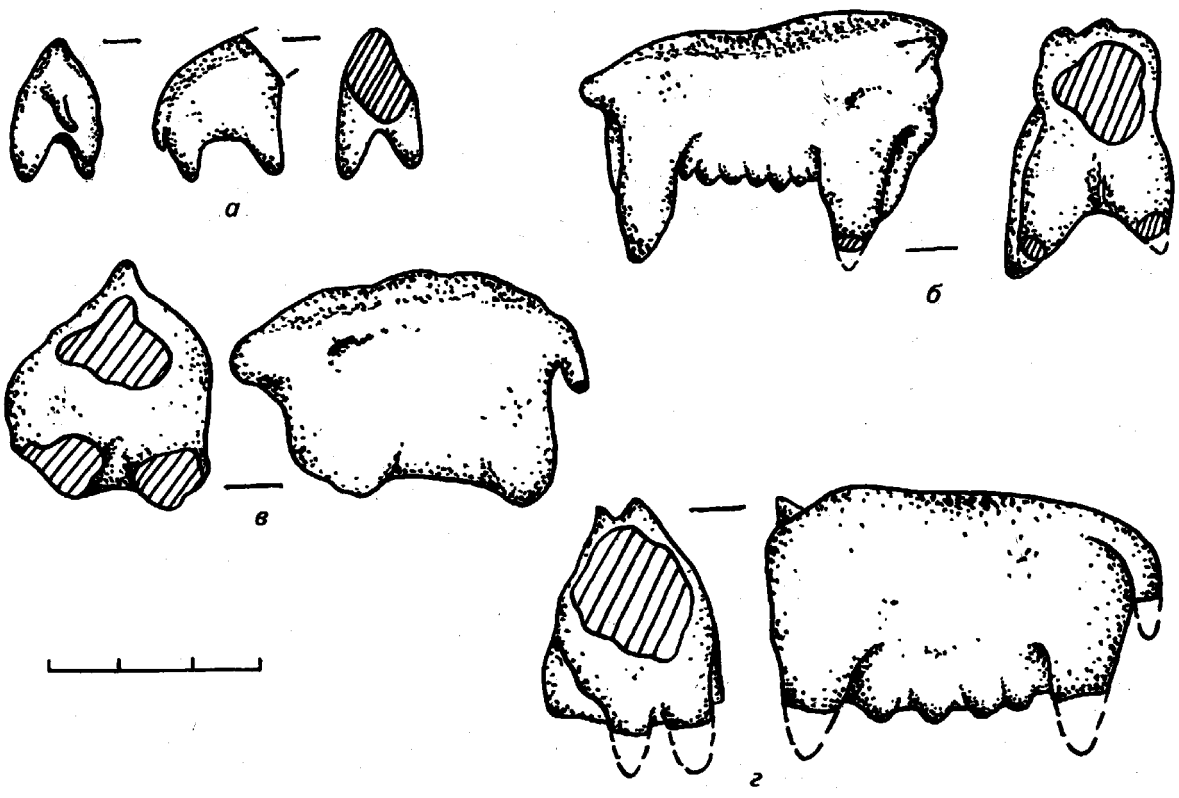

2

• *Обр. 2. Скулптурки на свине от селището Лисичники. Fig. 2. Petites sculptures des porcs du localité Lissičniki*

вотно (обр. 2 б)[5]. То има стърчащи напред уши, къси, здрави, мускулести крака, настръхнала на гърба четина. На корема чрез прищъпвания и насечки са изобразени два реда от по шест цицки. Краищата на краката и муцуната са отчупени. Фигурката с голям реализъм и майсторство изобразява приготвена за атака свиня, която очевидно защитава прасенцата. На гърба на една от фигурите на глигани са запазени следи от червена боя (обр. 2 в). Дължината на скулптурките се колебае от 2 до 7 см. Като правило муцунката и краката са отчупени.

Скулптурките на бичета изобразяват животни с плътно, незначително изтеглено тяло, къса шия и реалистично предадена глава, на която с малки триъгълни издатини е изобразена муцуна. Краката са схематизирани, техните краища при много екземпляри са отчупени. Опашката не е дълга (обр. 3). Характерен видов признак на тази група е предаденото чрез прищъпвания надлъжно по шията и гърдите подгърдие, което е особеност на кравите и биковете. Освен това, някои екземпляри имат насочени встрани рога, чиито краища по правило са отчупени. Такива рога са намерени отделно от фигурките. В редица случаи са изобразени крави от безрогови породи. Скулптурките са изработени от сиво-жълта глина с примес от шамот. От Федровка е запазена само задна част от такава фигурка[6]. Фигурки от тази група са намерени в Мишковичи (обр. 3а)[7], Лисичники (обр. 3 б, г—ж, и), Блищанка (обр. 3 в) и Голиграды (обр. 3 з). В отделни случаи са обозначени полови белези (обр. 3 в). Размерите са същите като при фигурите на свинете.

От селището при с. Дяково в Закарпатието[8] от къснобронзовия период произхожда аналогична фигурка.

Скулптурките на кози и овце имат изтеглено тяло, къса шия и малка опашка. Конична муцуна, понякога схематично обозначена чрез прищъпване. Малки крака. Отличителна черта са като правило отчупените дръпнати назад рогца. Такива тънки, леко издърпани рогца понякога се срещат огделно от фигурите, от които са били отчупени. При някои екземпляри отчетливо се вижда, че рогцата се издигат нагоре и са били леко отклонени назад, както това е характерно за козите, а при други — по посоката на рогцата, насочени към гърба, може да се предполагат завити овенски рога. В повечето случаи местата на отчупване на рогцата са повредени или изтрити и е невъзможно установяването на видовата принадлежност на животните. По морфологическите особености фигурките на овце и кози са близки едни до други и до тези на

крави, от които се отличават само с липсата на подгърдие. В редица случаи половите белези са предадени изразително (обр. 4 е, ж). Такива фигури са намерени в Лисичники (обр. 4 а—в,д,з)[9], Голиграда (обр. 4 г), Подолска мелница (обр. 4, 5)[10], Грушево (обр. 4 ж)[11].

Всички скулптурки са направени от глина, използвана за приготвяне на съдове, но без едри парчета от разбити кръгли камъчета, каквито често се използват при кухненските съдове. Качеството на изпичане не отстъпва на качеството на съдовете, поради което те са добре запазени. В голиградските скулптурки не се наблюдават примеси от шлака, както такива има в култовата пластика от други периоди. Съдейки по някои ломове, е възможно отделни детайли, в частност крайници, понякога да са правени отделно и да са били прикрепвани към тялото. По техника на изработка фигурките са много прости, като с помощта на елементарни методи, недетайлизирайки, майсторът се е старал да създаде реалистичен и традиционен образ. Чрез прищъпвания се подчертавали най-характерните белези на животното, като на второстепенните не се обръщало внимание. Даже очите и устата на муцунката се изобразявали много рядко. Краката на всички животни са конично прави, с повече или по-малко закръглени окончания, без изобразяване на копита и стави. Невинаги са предадени половите белези, което обикновено е характерно за култовата пластика. Пропорциите на всички фигури съответстват на пропорциите на изобразяваните животни. Трактовката на видовата принадлежност на много фигури предвид тяхната схематичност или недобра запазеност е спорна.

Придобивайки по-широка представа за зооморфната пластика на голиградските племена, сега може да се постави въпросът за принадлежността към тази група паметници и на част от други зооморфни статуетки, в частност от халщатското селище Городница, причислявани към паметниците на триполската култура[12].

Антропоморфните статуетки са по-малко разпространен вид пластика. Така в поселението Блищанка „Горби“ е намерена антропоморфна глинена дрънкалка (обр. 5 е)[13]. Фигурката е съставена от две съединени помежду си части. Нейното вътрешно пространство е кухо и в него се намират камъчета, издаващи звук при поклащане. Двете части са съединени преди изпичането с релефна лентичка, образувана в резултат на закрепването на частите и имитираща пояс на фигурката. Горната част на фигурата в сечение има овална форма, стесняваща се конусообразно нагоре. Главата отгоре е косо срязана, а чертите на лицето са предадени с вдлъбнати линии и ямички. Носът е обозначен чрез неголям издължен израстък. Ръцете са във вид на малки, изтеглени нагоре издатини. На една от счупените ръце има следа от кръгла напречна дупка. Долната част на дрънкалката има изпъкнали, стесняващи се надолу стени, където се разполагат (отчупени сега) три крачета. Повърхността на фигурата е черна, излъскана. В глината се съдържат примеси от пясък и счукани раковини. Височината на фигурата е 9,3 см, максималният диаметър — 4,5 см.

Типологическа близост до нея има стилизираната антропоморфна фигурка от поселението до с. Дяково в Закарпатието[14] от периода на късния бронз.

Най-често се срещат женски изображения. През 1976 г. по време на разкопките в селището Кривче в яма №2 с голямо количество керамика, модели на колесници и статуетки на кончета е намерена глинена антропоморфна статуетка (обр. 5 а)[15]. Плоска в профил, тя е направена от глина с примеси от пясък и има тъмносива, излъскана повърхност. Тя изобразява жена с висока стройна шия и тънка талия. На повърхността ѝ с островърхо оръдие е издраскан орнамент. На лицевата страна чрез две ямички са обозначени гърдите, а на шията ѝ със същата техника са нанесени два реда гривни и две висулки. В областта на талията има два хоризонтални реда такива ямички. Орнамент от ямички в комбинация с „елхичка“ е нанесен на лопатките на фигурката, а на плещите чрез пет вертикални линии са предадени спускащи се дълги коси. Главата е отчупена. На ръкавите има орнамент във вид на кòси, къси насечки, образуващи мотива на „елхичката“. С такъв орнамент, разположен хоризонтално в няколко успоредни реда, е украсена и долната част на фигурата.

Горна част на статуетка от този тип е намерена в селището Лисичники (обр. 5 г)[16]. Тя се стеснява нагоре конусообразно, предавайки дълга стройна шия. Главата не е моделирана, само чрез две точковидни ямички са изобразени очите. Такива ямички има на гърдите и на плещите на фигурата.

По-конструктивните си особености подобни цигулковидни статуетки са много крехки в тясната талия, напреко на която при това има ямички или вдлъбнати линии. Затова статуетката от Кривче е счупена през средата, а от други подобни фигури са запазени само долните части. Един от тези фрагменти от селището Кривче също е плосък и орнаментиран на пояса с три успоредно разположени напречни линии, а в долната част има недобре запазен орнамент,

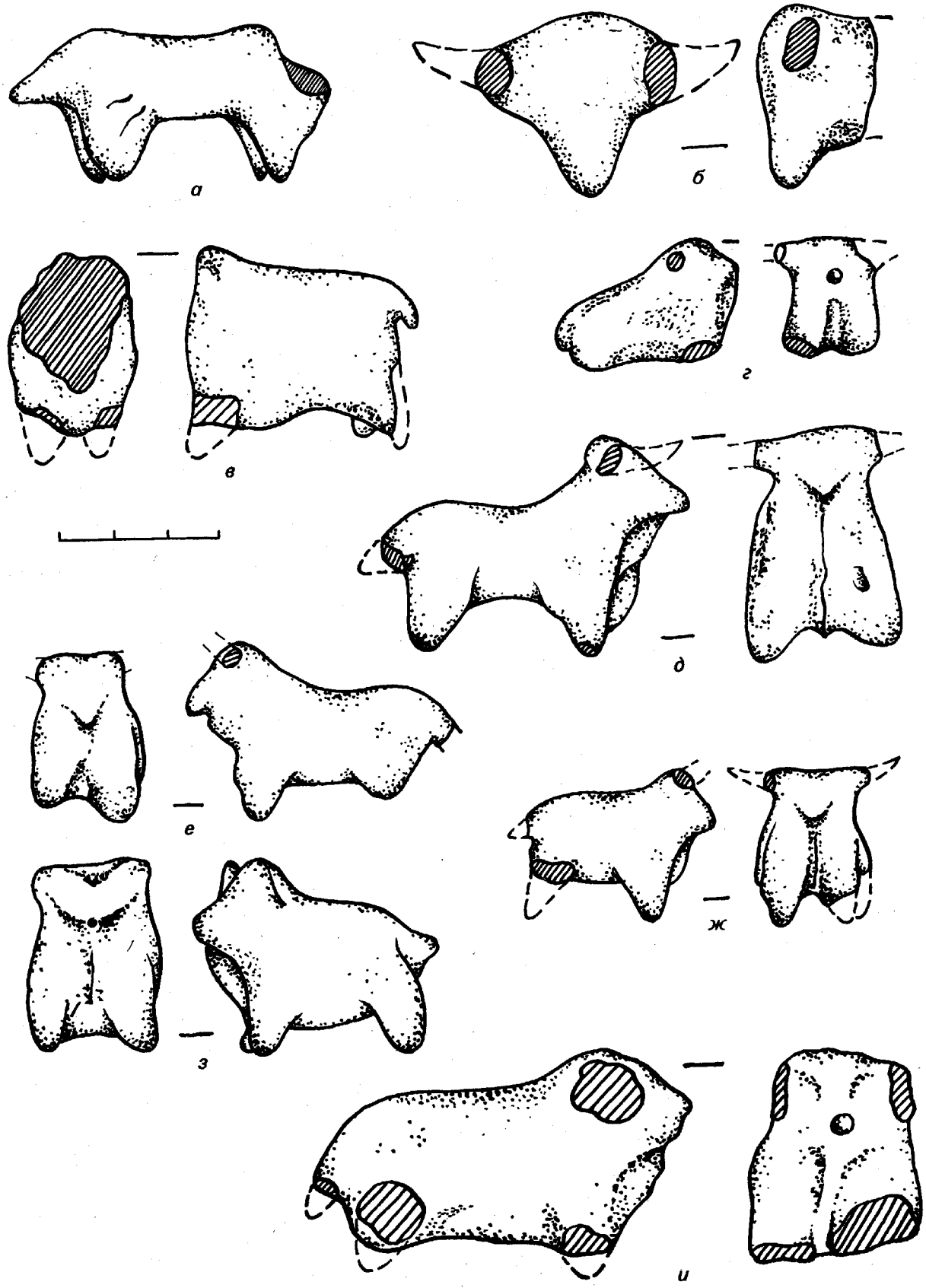

3

● *Обр. 3. Скулптурки на крави: а) Мишковичи; б, г — ж, и) Лисичники; в) Блищанка; з) Голиградн. Fig. 3. Petites sculptures des vaches: а) Michkoviči; б, г-ж, и) Lissičniki; в) Blichtanka; з) Goligradi*

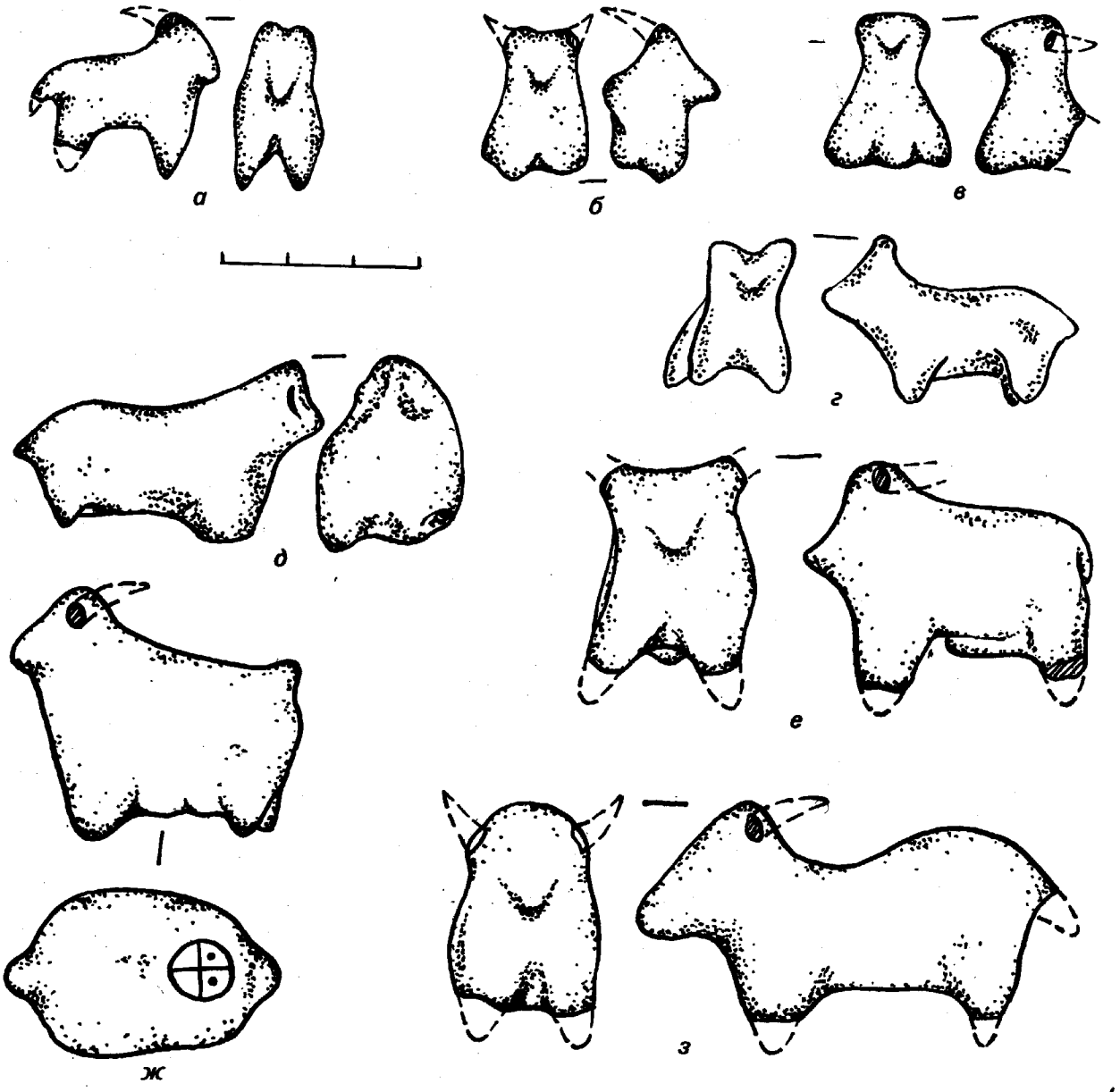

4

• *Обр. 4. Скулптурки на кози и овце: а—в,е,з) Лисичники; г) Голиграда; д) Подолска мелница; ж) Грушево. Fig. 4. Petites sculptures des chèvres et des moutons: а—в,е,з) Lissičniki; г) Goligradi; д) Podolska Melnitza ; ж) Grouchevo*

същия, както на предишната статуетка. Подобен е и фрагмент от долна част на статуетка от Лисичники (обр. 5 в).

Още един фрагмент от такава фигурка произхожда от селището Лисичники. Тя има форма на правилен кръг, сплескан в разрез. На лицевата страна има две плитки хоризонтални ивици на пояса, при което над долната от тях е нанесен ред от точковидни вдлъбвания. Такива ивици, малко разширяващи се надолу, са нанесени вертикално под долната ивичка, а между тях има точковиден орнамент (обр. 5 д). Малък фрагмент от още една статуетка произхожда от Лисичники (обр. 5 б)[17].

Плоски антропоморфни статуетки, изпълнени в такъв стил, са известни от поселенията Солончени и Цахнауци в Молдавия[18]. Формата на статуетката от Цахнауци е крайно стилизирана, но има много общи черти в орнамента. Така на гърдите чрез прокарани линии и ямовидни вдлъбвания е нанесен ред от висулки и мъниста[19], в долната част на фигурата има такъв еловиден орнамент[20], а на гърба в същия стил понякога са изобразени вълнисти коси.

Антропоморфните статуетки, разпространени в голиградските селища, в частност женските цигулковидни изображения от Кривче и Лисичники, са много важни за

• *Обр. 5. Скулптурки, изобразяващи хора: а) Кривче; б—д) Лисичники; е) Блищанка. Fig. 5. Petites sculptures représentantes des hommes: а) Krivče; б-д) Lissičniki; е) Blichtanka*

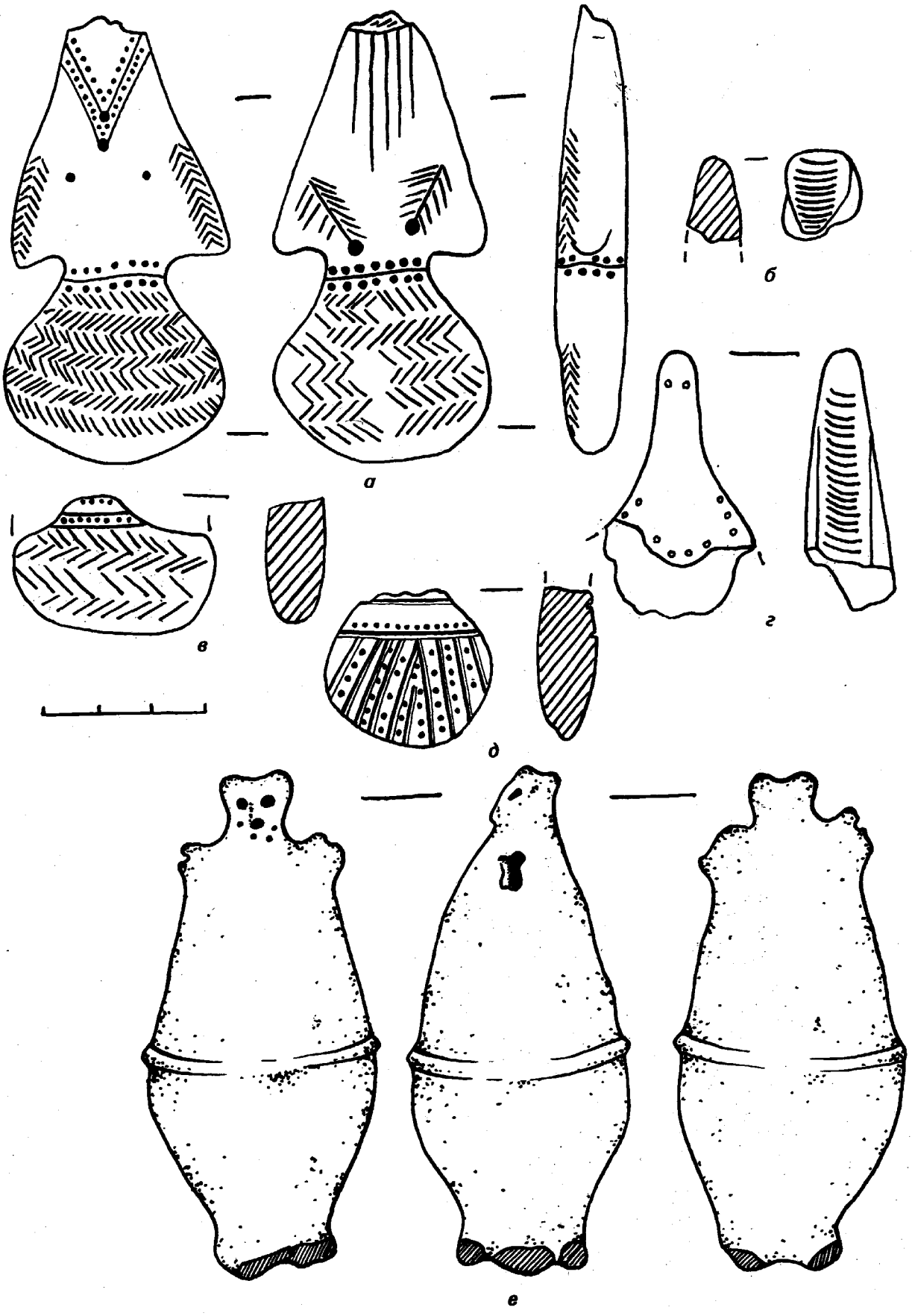

5

разбирането на някои култове. Голямото им количество свидетелства за съществената роля на този образ. Богатата растителна орнаментация, изразена чрез половите белези, говори за тяхното значение като култ към плодородието. Съществено е, че аналогии на тези статуетки намираме на Цикладските острови в Егейско море[21], където са корените на този вид пластика. Това не само отменя въпроса за използването на антропоморфната и зооморфната пластика като детски играчки, но и убедително доказва далечната прародина на тракийското население, чиито религиозни традиции са запазени от много поколения. Контактите с южната част на Балканите се осъществявали и в халщатския период, но връзките имали по-дълбоки и значително по-древни корени. В дадения случай ясно се вижда по-нататъшното развитие на този вид пластика, доживяла до халщатския период.

Най-близки аналогии на тези статуетки са известни от територията на Унгария. Те са близки до голиградските по размери, имат и такава форма. На лицевата страна в горната изтънена част на лицето също са обозначени с две вдлъбнати точки очите, а шията и гърдите са покрити от точковидни ямички като гирлянда от мъниста и други украшения. Орнаментирана е и долната част на фигурките[22]. На гърба на една от тях с пет вертикални линии са обозначени косите, а на плещите е нанесен орнамент от растителни клони[23].

В Поднестровието находките от глинени животински фигури от късния бронз са известни от култура Ноа. В огнището на селището Гиндещи са намерени четири зооморфни фигурки, разположени почти в центъра му[24]. Те представляват свиня с прасенца, близки по стил на изображение до предметите от Северното Причерноморие[25]. Глинените фигури, произхождащи от поселенията от халщатския и ранноскитския период в лесо-степна Молдавия, се смятат за схематични изображения на коне[26]. Подобна фигура има и в долния хоризонт на поселението Непоротово[27].

Морфологически най-близки до всички разглеждани от нас типове са зооморфните статуетки от халщатския период от територията на Румъния[28]. В култова яма в местността Лехинта де Муреш заедно с пепел, глинена обмазка и съдове са намерени 11 глинени скулптури на домашни животни. Също както и при голиградските при тях са подчертани най-характерните особености. Така свинята има четинеста кожа по продължение на гърба и дълга муцуна с криви бивници; конят се представя с малка глава, грива и дълга опашка; бикът има къси прави рога, подгърдие и къса опашка; овцата — малка глава, големи уши и къса дебела опашка; козата — извити назад рога, остра муцуна и брадичка, къса подвита опашка.

В лесо-степното Поднестровие глинените зооморфни статуетки често се срещат при паметниците от следващия период. Такъв комплекс е открит при Оселивка, Черновицка област, където в свободната от кухненски отпадъци част на жилище са намерени 10 глинени животински фигури[29]. Глинени фигури на кончета се срещат и при селището до с. Рудковица, Хмелницка област[30].

Зооморфните изображения са широко разпространени при лесо-степните племена на Северното Причерноморие в къснобронзовия и особено в предскитския период[31]. Те често се срещат при паметниците от белогрудовска и чернолеска култура[32], в поселенията и селищата от ранноскитско време[33]. Значително по-рядко се срещат при лесостепните паметници антропоморфни статуетки. В този аспект особено интересни са разкопките от последните години на територията на Белското градище, откъдето са известни около 200 зоо- и антропоморфни статуетки и техни части[34]. Повечето от тях са доста схематични, но много имат характерни белези на едно или друго животно. Изображенията на кончета от Белското градище са най-близки до голиградските[35].

Предмети на пластиката са известни в цял ред култури от този период, в частност на север и на запад от Поднестровието в лужицката и висоцката култура, където са значително разпространени и орнитоморфни изображения. Често се срещат в милоградската култура, където има много конски изображения[36]. Върху формирането на много от образите без съмнение са оказали влияние контактите със съседните племена. Но техните корени са в дълбоката древност. Така независимо от значителния хронологически промеждутък зооморфните пластики са най-близки до изображенията на триполската култура в тази територия. Вероятната причина трябва да се търси в сходството на земеделските култове.

Каква роля са играли зоо- и антропоморфните изображения в живота на населението? По-голямата част от изследователите поддържат мнението за култовото предназначение на глинените зооморфни статуетки, свързани със земеделската магия за плодородие. Голямата зависимост на човека от природата, неразбирането на много нейни закони довели до обожествяване на природните явления и преклонение пред тях. В общи линии тези вярвания потвърждават предимно земеделския характер на стопанската дейност на населе-

нието[37]. Както и другите форми на общественото съзнание, религията е тясно свързана със стопанската дейност. При наличието на много развита символика на предметите от материалната култура следва да се предположи и високо развита обредност, свързана на първо място със земеделските култове. Основа на религиозните представи е преклонението пред силите, стимулиращи плодородието, а следователно и благополучието на земеделеца и скотовъдеца. Атрибути на плодородието са и животинските изображения.

Тяхната конкретна употреба можело да бъде различна. Част от тях вероятно са били заместители на жертвите и са ползвани в култовите обреди. Трите червени ивици на шията на конската фигура от Лисичники (обр. 1 б) малко напомнят конски впряг. Ще отбележим, че това са и изключителни случаи на употреба на боя върху голиградска керамика. Както изглежда, боята неслучайно е червена. Вероятно тя символизира кръвта на жертвеното животно. Както е известно, естествените жертви често са се заменяли от животински фигурки[38].

Следи от червена боя, символизираща кръвта на жертвеното животно, има и върху една от статуетките от Белското градище и което е особено важно, тук има изображения на част от тялото или отделни органи[39].

С магията на плодородието са свързани и култовите зооморфни изображения. За съжаление невинаги са известни местата на тяхното първоначално съхранение, което затруднява реконструкцията на погребалните обреди. В Лисичники е събрана голяма колекция от сравнително малък участък[40]. Значителна част от статуетките, открити в Белското градище, е концентрирана около жертвениците[41]. Такива места е имало и голиградското население. Такова място, свързано с магически обреди, е яма №2 в поселението Блищанка „Горби". Тук в центъра на недълбока овална яма със стапаловидно спускане се намира четиристълбест каменен стълб, в чиито основи е открит череп на елен, който е пренесен в жертва, и глинени култови предмети[42]. В това поселение близо до жертвената яма е намерен идол-играчка (обр. 5 е), който е можел да се използва в различни магически обреди. Пренасянето в жертва на животни или части от техните тела, предимно глави, е широко известно по археологически и етнографски данни в частност при племената от лесо-степна Скития[43].

Голиградското светилище в с. Бедриковици е разположено на върха на платото над дълбоката долина на р. Дуп (приток на р. Серет, ляв приток на Днестър), откъдето има хубав изглед на местността не само на левия, но и на значително разстояние от противоположния десен бряг на Днестър. Светилището добре се е виждало от различните посоки на разстояние десетки километри. То представлява голямо кръгло вдлъбване с диаметър около 3 м, в чиито четири ъгъла на изходите с размери 1 × 1 м се е палел огън. Редом се намира голяма площадка, чиято повърхност е равно измазана с глина, изпечена в процеса на многократното използване и избелена, както се е правело на много жертвеници, включително и в Белското градище. Със светилището са свързани редица ями. Освен парадна керамика тук са намерени глинени пръшлени, бронзов жертвен нож, фрагменти от бронзова гривна и животински фигурки[44].

От територията на Скития са известни жертвоприношения в ями, където заедно с костите на жертвените животни са намерени цели или фрагментирани съдове, въглени и пепел. В култовия комплекс на Белското градище заедно с антропо- и зооморфни статуетки е намерен и модел на бичи впрягярем, ок и рало[45]. В. П. Андриенко смята, че такива ями се използват за жертвоприношения на хтоничните богове[46].

Глинените зооморфни статуетки се срещат в редица халщатски селища и около тях, а антропоморфните — само в селищата. Това е свидетелство за съществуването тук на култови центрове, а скулптурките датират времето на съществуване на селищата — IX — VII в. пр. н. е.

В селищата Кривче и Лисичники част от статуетките са намерени в жилищата. Статуетките, пазени в жилищата, вероятно са магически апотропеи, способстващи за щастието и благополучието на семейството, за охраната на жилището и домашното огнище. Откриването на зооморфни изображения в жилищата говори за тяхното използване в домашните култове. От домашния олтар като негов символ те били пренасяни за обреди в общественото светилище.

От територията на Скития произхождат животински статуетки както от жилищата[47], така и от специални култови места[48]. В белогрудовско и чернолеско време откриването на глинени фигурки в поселенията и огнищата се свързва с култа към огъня и домашното огнище[49]. В ранноскитските огнища около с. Мачух и Собковка са намерени фигури не само на животни, но и на птици. Фрагменти от глинени статуетки са открити и в огнищата на Пастирското градище. Тук в жилище са намерени две глинени кончета[50]. Особеност при тях са отпечатъците от пшенично зърно върху

корема и от просо върху опашката. Просени зърна има в една от женските фигури в Белското градище[51].

Много фигури свидетелстват за тотемистичните представи на голиградското население. Възможно е такива фигури като конското изображение от Кривче, имащи отвор за прикачване, да са използвани като талисмани и амулети. Такива функции изпълнявали и някои фигури от лесо-степна Скития.

Със символите на плодородието са свързани растителните орнаменти под форма на „елхичка", символизиращи растежа на живота. Особено ясно това се вижда върху антропоморфната статуетка от Кривче (обр. 5 а). Тук освен орнаменталния мотив „елхичка", нанесен в долната част на фигурата, има изображение на растителни клони, символизиращи култа към плодородието и потвърждаващи култовото предназначение на статуетката. Характерно е, че двете растителни клонки на гърба започват със символ, за какъвто обикновено се представя зърното. Майсторът е подчертал подредеността, тържествеността на изображението и следователно важността на неговата роля, свързана с култа към плодородието.

С култа към плодородието е свързано и подчертаването на половите белези на някои зооморфни статуетки. Особен интерес представлява фигурката от селището Грушиви (обр. 4 ж). В долната част на корема на мястото на вимето е начертан кръг, разделен с кръст на 4 сектора. В двата задни сектора има вдлъбнати точки, докато в предните те липсват. Така стилизирано майсторът се е опитал да изобрази реално вимето на козата с 4 цицки, като подчертае, че за разлика от кравата при този животински вид само двете задни цицки са развити и дават мляко, откъдето взима сили новият живот. В това реалистично изображение ясно се вижда символиката. Кръгът с кръста е слънчевият символ, даващ живот и плодородие.

В такъв аспект е уместно да се сравни изображението с украси-пиктограми, нанесени върху корема на някои женски изображения от триполската култура, обозначаващи засято поле. Такъв символ на плодородие може да бъде ромб със зърно в центъра или разделен чрез кръст на 4 квадрата с точка-зърно във всеки от тях[52].

За съжаление досега само на малко от голиградските паметници е определен остеологичният материал. Преобладават костите от домашни животни. Основни видове са били домашният бик, конят, козата или овцата, домашната свиня, глиганът, благородният елен. Така главните групи зооморфна пластика отразяват реалния състав на стадата. Съществено е да се отбележи, че известните зооморфни фигури изобразяват само домашни животни, чието възпроизводство е най-важно за скотовъдството. Засега няма такива домашни животни като кучета. Няма и орнитоморфна пластика, макар сред бронзовите изделия да фигурират изображения на водоплаващи птици. Вероятно по-нататък ще получим допълнителни сведения за дивите животни както по остеологични материали, така и чрез пластиката.

Най-важен вид домашно животно е конят, което добре се вижда от находките на конски сбруи, предназначени за боен кон[53]. Конете са служили и като тяга във впряга, за което свидетелстват намерените глинени модели на колесници, повтарящи устройството на колелата на каруца. При траките, както и при скитите, конят е играл най-важната роля в стопанската дейност, бивайки спътник на човека приживе и в отвъдния свят. Неслучайно изображението на коня е една от най-разпространените видове пластика. Изображението на коня е широко известно от цялата територия, населена с тракийски племена, при което на територията на южните траки широко е разпространен образът на конник. Неговото значение и разпространение с времето все повече се увеличават, придобивайки образ на конник воин. Както изглежда, по-късно той преминава в християнската религия като Георги Победоносец[54]. Думата „γεωργός" в древногръцки език означава „земеделец". Наблюдава се постепенно трансформиране на образа на земеделското божество в култ към конника воин.

Както отбелязва Б. А. Шрамко, глинените скулптурки са продукт на народно творчество и за разлика от металните изделия, които са се правели и от чужди майстори и органично не се свързват с местната идеология, са предназначени за местна употреба, а конкретизирането на образа невинаги е предизвикано от потребностите на култа[55]. Това е още по-съществено за правилното разбиране на взаимното проникване на отделните образи, което е било възможно благодарение на културно-историческите връзки, в резултат на което са се образували близки религиозни представи, а е възможно и близост на образите на земеделската митология. Разпространението на огнищата в края на бронзовия век е потвърждение на това.

Макар междуречието между Днепър и Днестър и Дунавско-Карпатския район да е

било населено от племена с различна етническа принадлежност, тесните контакти между тях ясно се проследяват вече в предскитския период, за което способствало непосредственото съседство и близкото ниво на развитие. Чертите на взаимовръзки и взаимовлияния, намерили отражение в материалната култура, в частност в произведенията на изкуството, са закономерен резултат от историческото развитие на ранните траки и населението на украинската лесо-степ. Важна група археологически находки от поселенията и селищата са предметите на антропо- и зооморфната пластика. Такива изображения съществували сред племената, стоящи близо едно до друго по нивото на стопанското и културното си развитие. Заедно с това продължава постоянното развитие на собствените образи, което ясно се вижда по предметите на антропоморфната пластика.

[1] І. Свешніков. Пам"ятки голіградського типу на Західному Поділлі. МДАПВ. 1964. Вып. 5, с. 53, табл. 1, 16, 17; Л. Крушельницька. Північне Прикарпаття і Зохідна Волинь за доби роннього заліза. Київ, 1976, рис. 13, 8; Ю. Малеев. Литейные формы с поселения Мышковичи в Поднестровье. Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, рис. 3, 2, 3.

[2] І. Свешніков. Пам"ятки голіградського типу.., табл. 1, 16, 17.

[3] Л. Крушельницька. Північне Прикарпаття.., рис. 13,8.

[4] Раскопки. Г. Смирновой. Материалы Черновицкого областного краеведческого музея.

[5] Ю. Малеев. Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье. Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1987, с. 95, рис. 3, 6.

[6] І. Свешніков. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952—1957 рр. Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. Львів, 1959, табл. V, 6.

[7] Ю. Малеев. Гальштатские городища.., рис. 3, 3.

[8] Е. Балагур. До питання про дослідження пам"яток пізньобронзової доби у Виноградівському районі Закарпатської області.—Методичний посібник для студентів з археології. Ужгород, 1974, рис. 8, 14.

[9] Ю. Малеев. Гальштатские городища.., с. 95, рис. 3, 3.

[10] Раскопки. И. Свешникова. Материалы института общественных наук АН УССР.

[11] Раскопки В. Конопли. Материалы Института общественных наук АН УССР.

[12] В. Кравець. Ранньотрипільське поселення в Городниці на Дністрі. НЗІСН. 1954. Т. 2, 49—66.

[13] Л. Крушельницька. Північне Прикарпаття.., рис. 12, 1. Статуэтка ошибочно опубликована как происходящая из Лисичников.

[14] Е. Балагур. До питання про дослідження.., рис. 8, 15.

[15] Ю. Малеев. Гальштатские городища.., 95—97, рис. 3, 1.

[16] Пак там, 95—97, рис. 3, 2.

[17] А. Мелюкова. Памятники скифского времени на Среднем Днестре.—КСИИМК. 1953, вып. 51, рис. 28, 8.

[18] О. Мельниковская. Археологические разведки на поселении у с. Цахнауцы. — КСИИМК. 1954, вып. 56, с. 69, рис. 33.

[19] Пак там, рис. 33, 1—3, 6.

[20] Пак там, рис. 33, 4, 7.

[21] K. Majewski. Kultura aigajska. Lwów, 1933, табл. на с. 186, рис. 8.

[22] T. Kovácz. Die Bronzezeit in Ungarn, Budapest, 1977, s. 76, abb. 29—31.

[23] Пак там, abb. 30.

[24] А. Мелюкова. Культуры предскифского природа в лесостепной Молдавии.—МИА. 1961, №96, с. 8.

[25] Пак там, с. 22

[26] А. Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья.—МИА. 1958, № 64, с. 84.

[27] Л. Крушелницька. Взаэмозв"язки населения Прикарпаття Волині з племенами Східної і Центральної Европи (рубіж епох бронзи і заліза). Київ, 1985, рис. 34—10.

[28] K. Horedt. Hallstattische Tierfiguren aus Lechinta de Mures. Dačia, n. s. Bucureşti, 1963, VII, 527—534.

[29] Г. Никитина. Землянка скифского времени у с. Оселивка Черновицкой области.—СА. 1979, № 3, 241—249.

[30] Раскопки. А. Гуцала. Материалы Каменец-Подольского педагогического института.

[31] А. Мелюкова. Культуры скифского периода.., с. 22.

[32] С. Березанська. Кераміка білогрудівської культури.—Археологія. К., 1964, т. VI, с. 65, рис. 18; А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961, рис. 46, 2:47, 1.

[33] Г. Ковпаненко. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967, рис. 22, 20, 21; В. Андриенко. Земледельческие культуры племен лесостепной Скифии (VII—V вв. до н. э.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. Харьков, 1975.

[34] Б. Шрамко. Восточное укрепление Бельского городища.—Скифские древности. Киев, 1973, рис. 4, 26; Б. Шрамко. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон.—Скифский мир. Киев, 1975, рис. 16, 2, 5, 6; Б. Шрамко. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля.—Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Москва, 1976, с. 198, рис. 4—8; Б. Шрамко. Култовые скульптуры Гелона.—Археологические памятники юга Восточной Европы (железный век и эпоха средневековья). Курск, 1985, с. 3, 39.

[35] Б. Шрамко. Культовые скульптуры.., рис. 6, 13, 20, 22.

[36] О. Н. Мельниковская. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. Москва, 1967, рис. 56:57.

[37] Ю. Малеев. Религиозные представления населения Верхнего Поднестровья в конце бронзового века.—Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Донецк, 1979, 88—90.

[38] З. Соколова. Культ животных в религиях. Москва, 1972, 190—191.

[39] Б. Шрамко. Новые находки.., с. 200, рис. 4, 13; с. 204, рис. 6, 17—18; рис. 7, 4. Он же. Культовые скульптуры.., 30—31, рис. 2, 2, 3; 7, 1.

[40] Кроме раскопок кафедры археологии и музееведения Киевского университета, проводимых на этом городище, значительная коллекция предметов пластики собрана на поверхности после вспашки сотрудником Зелещицкого историко-краеведческого музея В. И. Олийником, которому автор выражает благодарность.

[41] Б. А. Шрамко. Культовые скульптуры.., 4—6.

[42] Ю. Н. Малеев. Раскопки на реке Серет.—АО 1974 г. 1975, с. 319.

[43] В. П. Андріэнко. Основні культові обряди та споруди у племен лісостепової Скіфії (УП-У ст. до н. э.)—11 ВХУ №104, історія, вип. 8. 1974, 89—96.

[44] Ю. Н. Малеев. Раскопки в с. Бедриковцы.—АО 1985 г. 1987, 365—366.

[45] Б. А. Шрамко. Модель бычьей упряжки скиф-

ского времени. — Древности Евразии в скифо-сарматское время. Москва, 1984, 251—255.

[46] В. П. Андриенко. Земледельческие культы..., с. 20.

[47] Б. А. Шрамко. Восточное укрепление..., с. 108.

[48] Б. Шрамко. Новые находки..., с. 202; Б. Шрамко. Культовые скульптуры..., 4—6.

[49] С. Берзанська. Нове джерело до розуміння зольників в білогрудівського типу. Археологія. К., 1970, т. XXIV, с. 20.

[50] Е. Яковенко. Пастирське городище скіфського часу. — Археологія. К., 1968, т. XXI, с. 185.

[51] Б. Шрамко. Новые находки..., с. 204; Б. Шрамко. Культовая скульптура..., с. 15.

[52] Б. Рыбаков. Язычество древних славян. Москва, 1981, с. 179 и сл., рис. на с. 182.

[53] K. Żurowski. Zabytki brgzowe z mlodszej epoki brgzu, i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru. PA, 1949, VIII, 2, s. 163, tabl. XXVII, 1, 2; XXXVIII, 1—3; XXXIX, 1—3.

[54] Ю. Малеев. Религиозные представления..., с. 90.

[55] Б. Шрамко Новые находки..., с. 202; Культовые скулптуры..., с. 19.

Plastique Hallstattienne de culte du Podnestrovie de la steppe boisée

YOU MALEEV

(Resumé)

L'article axamine les problèmmes de la plastique de culte dans la région du Dnestr à l'âge des métaux tardif. On a fait une description minutieuse de différents modèles figurines qu'on trouve aux localités et remparts de la région examinée. Ici sont présentes de petites sculptures des chevaux, porc, taureaux, chèvres, brebis d'une plastique zoomorhe ainsi que quelques unes figurines anthropomorphes qu'en découvre plus rarement en général. On a montré des donneés pour l'argile de laquelle étaient faits ces objets, pour l'endroit de leurs découverte et certaines particularités spécifiques comme par exemple la coloration en peinture rouge ou le rompement des parties isolées. On a montré des parallèles de la plastique décrite provenantes des zones voisines ainsi que d'ensembles plus bas et plus tarbif en Ukraine. Les racines de cette espèce de plastique chez les figurines anthropomorphes on cherehe dans le monde Egéen où étaient trouvées de petites sculptures pareilles. Mais cela est plutôt une preuve pour la dissémination de tels cultes comme par exemple celui de la fécondité que pour la localisation de leur „patrie d'origine".

On a examiné aussi le problème de la destination de cette espèce monuments archéologiques. En somme ils sont liés à la "magie agricole de la fécondité" et dans l'article on observe de différantes variantes pour leur application concrète. On a analysé de tels éléments comme la situation lors de la déceuverte d'un partie des figurines - en faussées de culte, sanctuaires ou aux lieux déterminés dans les encadrements du rempart. On a attiré l'attention sur la probabilité que cette espèce des monuments s'averèrent demifonctionels. On examine quelques uns comme des objets liés aux cultes familiales ou bien comme des succédanés aux animaux sacrificatoires ou comme des totems etc. On met en evidence aussi centaines particularités de l'ensemble des figurines - ici sont représentés seulement des animaux domestiques, chez certaines d'elles il y a un soulignement des traits sexuels; manque une plastique ornithomorphe.

Надписът върху кана № 118 от Рогозенското съкровище

МЕТОДИ МАНОВ

Тракийското съкровище от Рогозен предостави значително повече надписани съдове от известните до откриването му. С новите надписи се заеха ентусиазирано редица специалисти. След многобройни дискусии всички — с някои изключения[1] — се съгласиха с четенията и тълкуванията, предложени от Ал. Фол[2] и от Г. Михайлов[3].

Единственият надпис, който не можа да бъде прочетен и обяснен задоволително, се оказа графит, направен с много тънко острие върху дъното на каничка № 118 (обр. 1 и обр. 2). В първите публикации на съкровището за този надпис се каза, че съдържа личното тракийско име Саток, изписано на старогръцки в родителен падеж, а след името следват букви, които не изразяват нещо свързано и може да се предполага, че чрез тях е обозначено теглото или цената на сребърния съд[4]. Г. Михайлов се зае с по-детайлно разчитане и установи, че след последния ο в името на Саток е изписана една Σ и че между α и τ в същото име съществува една ι или един υ[5]. За останалите букви той предложи редица варианти, като накрая направи извода, че всичко това е несигурно[6].

След извършената от мен автопсия и след сравнение със снимка на дъното на каничката, направена преди старателното почистване на съда[7], предлагам следното възстановяване на надписа (обр. 3).

Първата дума би трябвало да бъде името Саток, представено в именителен падеж на старогръцки. Смятам, че от двата възможни варианта на четене на името Саток в този надпис — дали да се чете като Σαιτοχος или като Σαυτοχος[8], би трябвало да се възприеме първият, защото буквата, която изглежда като юпсилон, всъщност е йота, вляво от която случайно е издраскана една наклонена черта, която се допира в йотата и създава погрешна представа за изписване на юпсилон[9]. Изписването Σαιτοχος вместо Σατοχος досега не бе засвидетелствано[10]. Обяснението му е във връзка с някои фонетични особености на тракийския език, които все още не са проучени достатъчно добре. Ако се съди по редуванията в различни тракийски думи например на Μα-, Μη-, Με-, Μαι-[11], то при Σαιτοχος от кана № 118 спрямо Σατοχωι от фиала № 27 от Рогозен положението изглежда аналогично и това би могла да бъде най-обикновена, равностойна форма. Или върху кана № 118 имаме вариант на изписване на името с дифтонг -αι- за разлика от монофтонгизирания вариант, който се вижда върху фиала № 27[12]. Разликите в двете изписвания се дължат вероятно на това, че звукът е бил нещо средно между -α- и -αι-. И изглежда този, който е изписал надписа, е написал това, което чува и произнася[13].

За изписването μα компендиумите по старогръцка диалектология дават само значението = μη'— отрицателна частица в старогръцкия[14]. Известно е обаче, че в тракийския език ā и ā̆ се явяват и като е, което писмено може да се отразява с гръцките букви ε и η[15]. И от четири надписа от същото съкровище — от Рогозен, съдържащи местното име Аргиске[16], се видя, че траките не държат особена сметка за това, какво се пише — α, η или ε. В четирите надписа името е изписано в родителен падеж като: ΑΡΓΙΣΚΗΣ — върху фиали № 42 и № 46, като ΗΡΓΙΣΚΗΣ — върху № 43 и като ΕΡΓΙΣΚΗΣ — върху № 44. Тогава ΜΑ в разглеждания тук надпис би могло да бъде равно на ΜΕ, т. е. личното местоимение за 1 л. ед. ч. на старогръцки във винителен падеж.

Най-трудна за прочит е третата група от букви и при нейното четене се получават най-големи различия. Някои виждат в част от буквите връзка с думата στάσις — в значение на бунт, метеж, заговор, и допускат, че надписът има някакво отношение

към политическите борби в одриския династически двор след смъртта на Ситалк[17]. Други видяха в цялото съчетание думата МАРІТАΣН[18], която обаче като форма не може да получи обяснение.

Но трудното за прочитане съчетание от няколко пресичащи се хасти в началото на третата група букви, очевидно представляващо лигатура — ΛΛΛ, може да се развие не като МА-, а като АNН- (обр. 2 и обр. 3). Обикновено се смята, че лигатурите са покъсно явление, но отделни примери датират от твърде ранни времена — от VII в. пр. н. е.[19], които обаче се считат за случайни. Все пак заради повсеместното разпространение на монограми още в V в. пр. н. е.[20] не е невъзможно и съзнателното използване на лигатури, макар и доста рядко. Можем да допуснем, че лигатурата тук се дължи на липсата на достатъчно място. Прочетените след това от някои[21] букви Р и І всъщност представляват хасти от една наклонена сигма (вж. обр. 3). Цялата последна дума при това положение ще добие вида АNНΣТАΣН, която от своя страна би трябвало да отговаря на ΑΝΕΣΤΗΣΕ, т. е. да бъде 3 л. ед. ч. в аорист на старогръцки от глагола ἀνίστημι. Тук очевидно се сблъскваме със същото явление — взаимозамяната на α, η и ε в тракийския, споменато по-горе, но приложено към една чисто гръцка дума.

Сега вече целият надпис — нормализиран, ще изглежда така:

Σαιτοχός μα ἀνήσταση.

Трудността при превода и интерпретацията на така прочетения надпис идва най-вече от многозначността на старогръцкия глагол ανίστημι. Основните му значения са: вдигам, издигам, посвещавам[22]. Все пак изглежда ще трябва да предпочетем един превод като: „Саток ме посвети", където характерът на формулата е нормален за един посветителен надпис, макар че най-често употребяваният старогръцки глагол в такива случаи е ’ἀνατίθημι. Освен това твърде разпространено явление за епиграфските паметници на гръцки език от края на VI и от целия V в. пр. н. е. е да „говорят" от свое име[23]. Не е невъзможно, разбира се, МА в разглеждания надпис да е едно от тракофригийските имена на Великата богиня[24], като формата да е в дателен падеж на старогръцки, но без приписана йота[25] и целият надпис да се преведе: „Саток посвети на (богинята) Ма". Но това твърдение би било доста рисковано и би се възприело като хиперинтерпретация поради липсата на сигурни податки. Затова смятам, че първият предложен вариант за превод е по-приемлив.

Глаголът ’ἀνίστημι се среща в доста

1

2

• *Обр. 1. Кана № 118 от Рогозен. Fig. 1. Broc No 118 de Rogozen*
• *Обр. 2. Дъното на кана № 118. Fig. 2. Le fond du broc No 118*
• *Обр. 3. Рисунка на надписа върху дъното на кана № 118. Fig. 3. Dessin de l'inscription sur le fond du broc No 118*
• *Обр. 4. Надпис от о-в Левка. Fig. 4. Inscription de l'île Levka*
• *Обр. 5. Надпис от Олбия. Fig. 5. Inscription d'Olbia*

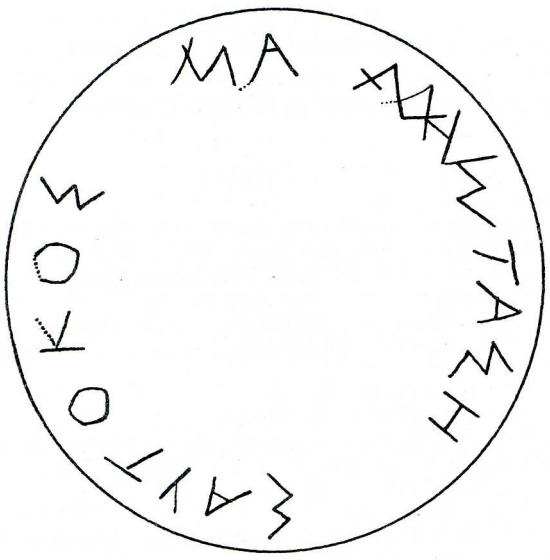

3

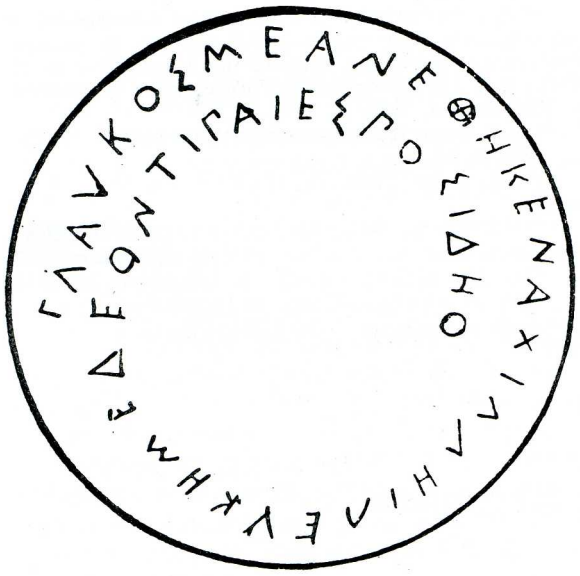

4

5

надписи от римската епоха. Но на мен ми е известен само един надпис от V в. пр. н. е., който съдържа този глагол в 3 л. ед. ч. в аорист — в дорийската форма ἀνέστασε. Надписът е изписан върху бронзова статуетка на бика Апис, която е открита в Египет и сега се съхранява в Британския музей[26]. Той гласи:

τōι Πανεπι μ' ἀνέστασε/ Σōφυ[δι]δης.

Конструкцията е идеална и пълна — този надпис също съдържа собствено име в именителен падеж, местоимение във винителен падеж, а значението „посвещавам на" на въпросния глагол тук не подлежи на съмнения заради името на божеството, на което се посвещава предметът, стоящо в дателен падеж на старогръцки.

Тук ще посоча още два примера, които показват, че е нещо обикновено на дъното на един съд да се постави посветителен надпис, и то най-често графично[27]. И двата надписа са датирани в V в. пр. н. е. Единият произхожда от о-в Левка и е разположен спираловидно върху дъното на чернолаков лекит (обр. 4)[28]. Посвещението е на Ахил от някой си Главк, като тук е употребена аористна форма от глагола ἀνατίθημι. Другият надпис произхожда от Олбия и е разположен върху дъното на чернолаков рисуван киликс — случайна находка (обр. 5)[29]. Надписът е интересен за сравнение с нашия случай поради няколко причини. Той е много сходен по разположение на думите с Рогозенския, но при него е употребена формата ΑΝΕΘΗΚΕΝ. Този графит има поправки на две места. В Рогозенския надпис също има някои излишни хасти и случайни надрасквания. Надписът от Олбия се отличава и с интересна фонетична особеност — смесване на ε с ι — и в името на посветителя, и в местоимението[30]. В разглеждания тук надпис също има интересни фонетични особености.

Ако възприемем предложения превод на надписа върху дъното на кана №118 от Рогозен, той би ни насочил към тълкуване на съда като дар на някакво светилище[31]. Но начинът, по който този съд се е озовал у трибалите, не ни е известен. Ако допуснем, че надписът съдържа името на сина на Ситалк, то вероятно твърде образованият одриски аристократ[32] е наредил този надпис да се изпише от друг човек, което може да обясни не съвсем грамотното му и прецизно изпълнение.

Античните извори изобилстват с описания на храмови дарения и посвещения[33]. Посветителни надписи върху метални съдове и предмети са известни от редица светилища в Гърция — от Делос[34], от Епидавър[35] и от други места. Но каква е била

целта на разгледаното тук посвещение? Дали посветителят е търсел закрила от боговете в трудните времена на династическите междуособици, или пък, предоставяйки сребърния съд на някое светилище по време на обиколките си из владяните територии, е реактуализирал своя висок социален статус[36] — днес от дистанцията на времето трудно може да се отговори еднозначно.

[1] Ал. Фол. Преглед на книжнината върху Рогозенското съкровище между януари 1986 и април 1987 г. — Векове, 1988, 3.

[2] Ал. Фол. Политика и култура в древна Тракия през V—IV в. пр. н. е. — Изкуство, 1986, 6.

[3] Г. Михайлов. Надписите от Рогозенското съкровище. — Археология, 1987, 3; Idem. Les inscriptions dans le trésor de Rogozen. In: Linguistique Balkanique, 1, 1987. Idem. The inscriptions. In: The Rogozen treasure, S., 1989.

[4] С. Машов. Надписите върху съдовете от Рогозенското съкровище. — Изкуство, 1986, 6.

[5] Г. Михайлов. Вж. бел. 3 по-горе.

[6] Пак там.

[7] Снимката ми бе предоставена най-любезно от Роза Станева — фотограф в АИМ — София, за което й благодаря.

[8] Г. Михайлов. Вж. бел. 3.

[9] Пак там.

[10] Пак там.

[11] Вж. D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, S. 278.

[12] Д. Дечев. Характеристика на тракийския език. С., 1952, с. 36.

[13] Срв. G. Mihailov. The inscriptions ...

[14] E. Schwyzer. Dialectorum Graecarum Exempla epigraphica potiora. Leipzig, 1923, 413, 5; H. G. Liddell-R. Scott. A Greek-English Lexicon. Oxford, 1985, p. 1070.

[15] Д. Дечев. Цит. съч., с. 29.

[16] С. Машов. Надписите ...

[17] Ал. Фол. Политика и култура в древна Тракия. С., 1990, 80—81.

[18] Г. Михайлов. Надписите ... (вж. бел. 3).

[19] Вж. L. H. Jeffery. The local scripts of archaic Greece. Oxford, 1961.

[20] M. Lang. Graffiti and dipinti. — In: The Athenian Agora, XXI, Princeton, New Jersey, 1976, p. 33 and Pl. 12, F 45, 48, 52 and F 46; Э. Соломоник. Граффити с хоры Херсонеса. Киев, 1984.

[21] Г. Михайлов. Надписите ... (вж. бел. 3).

[22] Thesaurus Graecae Linguae, v. I, pars altera, Paris, 1829, s. v.

[23] L. H. Jeffery. Op. cit.

[24] Ensslin, RE, 14, 79—80, s. v.

[25] Ср. Н. И. Сокольский. Культ Афродиты в Кепах конца VI—V века до н. э. — ВДИ, 4, 1973.

[26] L. H. Jeffery. Op. cit., p. 355.

[27] Э. Соломоник. Цит. съч.

[28] В. И. Яйленко. Граффити Левки, Березани и Ольвии. — ВДИ, 2, 1980.

[29] В. И. Яйленко. Граффити Левки, Березани и Ольвии. — ВДИ, 3, 1980.

[30] Пак там.

[31] Тук мнението ми се отнася само и конкретно за разглеждания съд — кана №118, а не за цялото Рогозенско съкровище, каквото пък е мнението на Д. Николов (За характера на Рогозенското съкровище. — Археология, 1987, 3).

[32] Ал. Фол. Политика и култура в древна Тракия. С., 1990, с. 80.

[33] Вж. напр. Thuc. II, 13, 2—5; VI, 46, 3; Paus. passim.

[34] Ph. Bruneau. Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale. Paris, 1970.

[35] L. H. Jeffery. Op. cit., p. 180 and pl. 34, N 10.

[36] W. Burkert. Offerings in Perspective: Surrender, Distribution, Exchange. — In: Gifts to the Gods, Uppsala, 1987.

L'inscription sur le broc No 118 du trésor du Rogozen

M. MANOV

(Résumé)

Le trésor du Rogozen a mis à la disposition une quantité des récipients graffités considérablement plus grande qu'on connaissait jusque sa découverte. Plusieurs spécialistes se sont chargés avec enthousiasme dans l'étude de nouvelles inscriptions. Après de nombreuses discutions tous avec quelques exeptions ont accepté les déchiffrements des inscriptions et les interprétations, proposés par Al. Fol et G. Michailov.

La seule inscription qui n'a pas pu être déchiffrée et expliquée d'une manière satisfaisante s'avéra un graffite, executé d'un tranchant assez fin sur le fond du broc No 118 (fig. 1 et fig. 2). Dans les premières publications, consacrées au trésor, on a dit que cette inscription contenait le prénom thrace Satok, écrit en hellénique au génitif. Après le prénom suivent des lettres qui n'expriment rien de suivi et on peut supposer que de cette façon est désigné le poids ou le prix du récipient d'argent. G. Michailov s'engagea d'un déchiffrement en détail et arriva à la conclusion qu'après le dernier o micron dans le nom de Satok est écrite une sigma (Σ) et qu'entre alpha et tau dans le même prénom il y existe un iota ou un ypsilon. Pour les autres lettres il proposa une série des variantes et enfin fit la conclusion que tout cela était incertain.

Après l'autopsie faite par moi et la comparaison avec une photo du fond du broc faite avant le néttoyage soigneux du récipient je propose cette restauration de l'inscription (fig. 3).

Le premier mot devrait être le prénom Satok en hellénique au substantif. Je considère que de deux variantes possibles lors de la lecture du prénom Satok dans l'inscription — s'il faut le lire comme Σαιτοκος.

Нова римска военна диплома от 160 г. (от провинция Тракия)

СИРМА ГИНЕВА

През м. октомври 1990 г. в Исторически музей — Търговище, постъпва фрагмент от римска военна диплома, подарен от колекционер[1]. Обстоятелствата на намирането са неизвестни.

Фрагментът представлява бронзова плочка (обр. 1) с неправилна правоъгълна форма и размери: максимална дължина 85 мм, максимална височина 74 мм, дебелина 2 мм. Повърхността е покрита с благородна патина. Текстът на първата, външна, страна е ограден по дължина и височина от три прави успоредни линии с декоративно предназначение. Те са плитко врязани и оформят рамка с ширина 7 мм. На другата страна рамка за място е оставено, но тя не е очертана. Текстът на първата страна е изписан много старателно. Буквите са с дълбок релеф и имат еднаква височина от 5 мм. Редовете са в почти права линия, като междуредовите пространства варират от 1 до 4 мм (обр. 1). Текстът на втората страна е изписан твърде небрежно. Буквите са със същата височина — 5 мм, но релефът им е много по-плитък. Някои от тях са недоизписани, поради което трудно се разчитат. Редовете добре личат, а пространството мужду тях варира от 1 до 5 мм (обр. 2).

На първата страна текстът е от 10 реда, от които е запазено началото и първата половина. Изключение прави десетият ред, от който липсват първите две букви. Текстът е следният:

IMPCAESDIVIHAD.....
PARTHICINEPOSDIV.....
TAELIVSHADRIANVSA.....
PONTMAXTRIBPOTXXI.....
IISQVIMILITAVERVNT.....
MISENENSIQVAEESTSV.....
NEPRAEFSIXETVIGIN.....
TISDIMISSISHONESTA.....
NOMINASVBSCRIPT.....
..RVMOVOSSVSCE.....

Особеност се забелязва при изписването на Q. Късата чертица на тази буква е изтеглена силно напред като права линия, която минава под следващите две букви. Такова изписване на Q има в една диплома от с. Брестовене, Кубратско[2], датирана в 157 г., и в друга от Никополис ад Иструм, датирана в 167 г.[3]

На втората страна също личат 10 реда (обр. 2). И при тях са запазени началото и първата половина. Деветият ред трудно се разчита, а от десетия се забелязва само една буква. Текстът, който може да се прочете, е следният:

IMPCAESDIVIHA.....
NEPOSDIV NER.....
ANTONINVSAV.....
POT XXIII.....
ISQIMILITAVERVN.....
QVAEESTSVBIV.....
DISEMERITIS.....
NOMINASVBSCR.....
SVSCEPERIN.....
.....V.....

Както беше споменато, някои от буквите са недоизписани. „A" при всички случаи е без хоризонтална чертица. На „E" липсват някои от хоризонталните черти и тя наподобява „L". Недоизписване се забелязва при „D" и „H". На петия ред има изпусната буква — „QVI" е без „V".

От запазеното е възможно да бъде възстановена липсващата част от текста. Най-напред на третия ред се чете името на императора: T AELIUS HADRIANUS A... На това място редът е прекъснат. По щастливо стечение на обстоятелствата останалата част от името е запазена на вътрешната страна, трети ред: ANTONINUS AUG... Не е трудно да се разбере, че става дума за Антонин Пий (138—161 г.). На военни дипломи и официални документи неговото име винаги е изписано така: IMP CAES T AELIUS HADRIANUS ANTONINUS AUG PIUS[4].

Текстът от първите два реда следва обичайната практика и показва титулатурата на императора. Точно така започва военната диплома от с. Брестовене, Кубратско[5]. Запазеното от първите три реда на разглежданата тук диплома съвпада напълно с началото на дипломата от Брестовене, поради което текстът със сигурност може да бъде възстановен така:

IMP(ERATOR) CAES (AR) DIVI HAD [(RIANI FILIUS, DIVI TRAIANI)]
PARTHICI NEPOS, DIV [(I NERVAE

PRONEPOS)]
T(ITUS) AELIUS HADRIANUS A(NTONINUS) [AUG(USTUS) PIUS].

Четвъртият ред, където се изреждат титлите на императора, е прекъснат точно на цифрата, която показва за кой пореден път е получил трибунска власт. На лицевата страна цифрата се чете XXI, но на обратната страна тя е цялостно запазена и личи много добре, че е XXIII. Антонин Пий умира на 7.III.161 г. Към тази дата той е бил удостоен с трибунска власт за 24 път[6]. Следователно неговата 23 трибунска власт е била през 160 г. Това е и годината на издаването на дипломата. По-рано, през 143 г., Антонин Пий е удостоен за втори път с титлата „император". През 145 г. за четвърти път става консул[7]. Тези данни позволяват текстът на четвъртия ред да бъде възстановен така:

PONT(IFEX) MAX(IMUS) TRIB(UNICIA) POT(ESTATE) XXI[II, CONS(UL) IV, IMP(ERATOR) II, P(ATER) P(ATRIAE)].

Запазената част от петия ред очевидно съобщава името на военната част, където е служил притежателят на дипломата. Названието включва и формата „MISENENSI" от шестия ред. Очевидно става дума за флота, разположен край италийския град Мизенум. Това, както и сравнението с военна диплома от 166 г., открита в Египет[8], дава основание редът да бъде завършен така:

IIS QVI MILITAVERVN [(T) IN CLASSE PRAET(ORIA)].

В края на шестия ред от фрагмента се чете предлогът SVB, запазен в цялост от вътрешната страна, заедно със съкращението PRAEF(ECTO) на седмия ред. Това говори, че тук липсва името на командуващия флотата. На обратната страна след SVB са запазени още две букви: IV. Nomenът в такъв случай би могло да бъде само IULIUS. Въпросът за cognomen-а на префекта е по-сложен. Може да се направи следното предположение.

В споменатата диплома от Египет от 166 г.[9] е запазено името на тогавашния префект на Мизенския флот. Там се чете: SVB IVLIO CRESCENTE. В случай че за шест години флотът не е сменил своя командуващ (в подкрепа на това е и съвпадението на nomen-ите), то първите две букви от седмия ред NE могат да се обяснят като завършек за ABLATIVUS от cognomen-а „CRESCENS". Това ще означава, че при изписването между N и E е пропусната буквата T, защото правилната форма е CRESCENTE. Ако предположението за правописна грешка се окаже невярно, въпросът

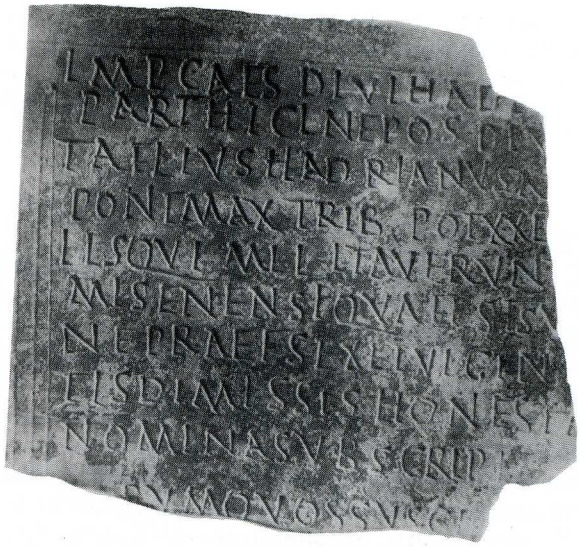

1

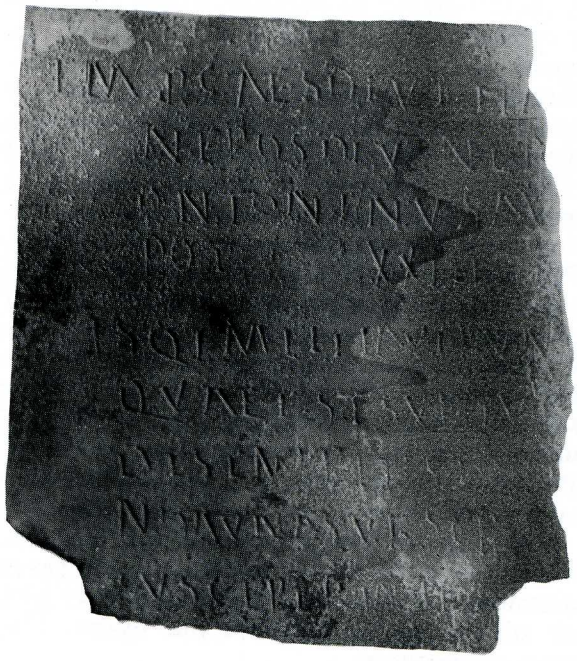

2

• *Обр. 1. Римска военна диплома от Историческия музей — Търговище (първа страна). Fig. 1. Diplôme romain militaire du Musée historique — Targovichté (premier côté)*

• *Обр. 2. Римска военна диплома от Историческия музей — Търговище (втора страна). Fig. 2. Diplôme romain militaire du Mussée historique — Targovichté (deuxième côté)*

за cognomen-а на префекта остава открит. Оттук до края си текстът следва обичайната формула:

N[T]E SEX ET VIGIN[TI STIPENDIS EMERI]
TIS DIMISSIS HONESTA [MISSIONE QVORVM]
NOMINA SVBSCRIPT[A SVNT I PSIS FILISQVE EO]
RVM QVOS SVSCE[PERINT ET MVLIERIBVS QVAS.....]

Спорен момент във възстановката на текста е кои от липсващите думи са съкратени и точно по какъв начин. Формулите, които съдържа дипломата в тази си част, обикновено са се изписвали изцяло. От друга страна, вече се посочи, че запазеното от редовете съдържа, общо взето, еднакъв брой букви и вероятно това съотношение се е запазило до самия край. Като се държи сметка за тези два факта, предложените тук съкращения изглеждат най-уместни, но, разбира се, без претенция да са единствено възможни и окончателни.

След казаното дотук, възстановен, текстът на фрагмента ще гласи:

IMP(ERATOR) CAES(AR) DIVI HA-
D[RIANI FILIUS, DIVI TRAIANI]
PARTHICI NEPOS, DIV[I NERVAE
PRONEPOS]
T(ITUS) AELIUS HADRIANUS A(NTO-
NINUS)[AUG(USTUS) PIUS]
PONT(IFEX) MAX(IMUS) TRIB(UNI-
CIA) POT(ESTATE) XXI[II, CONS(UL)
IV, IMP(ERATOR) II, P(ATER) P(AT-
RIAE)]
IIS QVI MILITAVERUN[(T) IN CLASSE
PRAET(ORIA)]
MISENENSI QVAE EST SU[(B) IULIO
CRESCE]
N[T]E SEX ET VIGIN[TI STIPENDIS
EMERI]
TIS DIMISSIS HONESTA [MISSIOHE
QVORUM]
NOMINA SUBSCRIPT[A SUNT IPSIS
FILISQVE EO]
RUM QVOS SUSCE[PERINT ET MU-
LIERIBUS QVAS.....].

Като паралел към издаваната тук диплома значителен интерес представлява една диплома[10], издадена също в 160 г. и дадена на тракиеца Гай Юлий Север, син на Битус от Филипопол в Тракия (G. Iulio Seuthi f(ilio), Philippopolitano ex Thr(acia)[11]. Той също е служил в Мизенската флота, но след свършване на военната си служба е останал в Пестум (Paestum), където е открита дипломата. Всъщност този Север и носителят на дипломата, която тук се публикува, са освободени в една и съща година, т. е. принадлежали са към един и същи набор. За съжаление и в двете дипломи липсва името на префекта на Мизенската флота от 160 г. И още един интересен факт: публикуваната тук диплома е намерена в Пловдивско и оттам чрез колекционер е попаднала в музея в Търговище. Следователно носителят на тази диплома е бил тракиец, роден вероятно също във Филипопол или в околността. След освобождението си той се е върнал в родния си край, а другият е останал в Италия. В този смисъл трябва да се има предвид бележката на проф. Ч. Стар[12], че повечето от досега известните моряци от Мизенския флот са били набирани из средите на бесите, т. е. от онова население, което живяло в територията на Филипопол. На него принадлежат и носителите на двете дипломи, които тук се коментират.

[1] Иван Симеонов Йорданов от гр. Търговище, ул. „Арда" 2. Той го е получил от непознат за него колекционер от Пловдив без данни за мястото и времето на намиране. Фрагментът има инв. № 3982/А.

[2] Ив. Венедиков. Римска военна диплома от с. Брестовене, Кубратско. — ИВАД, IX, 1953, с. 61 сл. датира дипломата между 146 и 154 г.; Срв. M. Roxan. Roman Military Diplomas 1954-1977. London, 1978, 72-73, No 50, която коригира датата на 157 г., т. е. тя се доближава по дата към тук публикуваната.

[3] В. Герасимова-Томова. Военна диплома от Nicopolis ad Istrum от 162 г. — Археология, 1976, № 1, с. 50 сл.

[4] Ив. Венедиков. Цит. съч., с. 62.

[5] Пак там, с. 62, 68.

[6] A. Degram. I fasti consolari dell'Impero Romana. Roma, 1952, p. 45.

[7] Пак там, с. 41.

[8] CIL, XVI, p. 109, № 122. Публикацията на тази диплома ми бе предоставена от ст. н. с. В. Герасимова-Томова от АИМ при БАН. Изказвам й благодарност и за консултациите при подготвянето на това съобщение.

[9] Пак там.

[10] Върху тази диплома и нейното значение ми обърна внимание проф. д-р В. Велков, директор на АИМ при БАН, за което му благодаря.

[11] M. Roxan. Op. cit., p. 176, No 105.

[12] Ch. Starr. Roman Imperial Navy 31 B. C. — A. D. 324, 2-nd ed. Cambridge, 1960, tabl. I, 75.

Nouveau diplôme romain militaire de l'année 160 (de la province Thrace)

S. GINEVA

(Résumé)

Dans l'annonce est publié un fragment d'un diplôme romain militaire inconnu jusqu'à maintenant décrété de la chanceleire de l'empereur Antonin le Pieux. Le possesseur du diplôme avait fait son service dans la flotte Misenne et était probablement d'origine thrace. On a conservé uniquement la partie formulaire du texte qui n'offre pas d'autre information essentielle. On pourrait seulement supposer que Julius Crescens avait été préfet de la flotte lors du congé du soldat. Le diplôme est exactement daté en 160 a.

По въпроса за булевтериона на Nicopolis ad Istrum

КРАСИМИРА ВАЧЕВА

Сградата се намира в северозападната част на агората на Nicopolis ad Istrum. Поради разположението, разпределението и формата повечето от изследователите ѝ я определят като градски съвет (βουλευτέριον)[1]. Несъмнено тя е била част от един голям архитектурен ансамбъл, състоящ се от одеон, пропилеи и лежащата на север от нея сграда (обр. 1). Първият архитектурен план на агората е направен преди цялостното разкриване на ансамбъла[2]. Той се използва известно време и от следващите изследователи на агората[3] (обр. 2). Най-съществено при този план е сравнително скорошното му изготвяне след разкопките на Сьор, който не е представил никаква теренна документация. Показани са всички функционални връзки между сградите на комплекса, както и някои съществени подробности от интериора на булевтериона. Още тогава е била забелязана връзката с южно лежащото помещение А, което тук се разглежда като част от булевтериона.

Ако се абстрахираме от анекса А, разглежданата сграда е еднопространствена, със слабо изразена правоъгълна форма и размери 21 × 17,70 м. Стените са с дебелина от 1,60 м, с изключение на фасадната, която е 1,30 м. Централният вход е на изток и обхваща почти цялата източна фасада. Състои се от три входни отвора (т. нар. „трибелон"), отделени един от друг с бифори. Рамката на трибелона е затворена с масивни пилони (обр. 3). Всеки отвор е широк 1,60 м. В сградата се влиза по три стъпала, обхващащи трибелона. Входът към А е широк 1,20 м. Споменатото от Бобчев околовръстно стъпало (0,60 м) е очертано от него по северната, западната и южната стена на залата[4].

Очевидно подовото ниво на булевтериона се маркира от прага на южния вход. На същото ниво е и вътрешното стъпало на трибелона (обр. 4). Този факт свидетелства, че южният вход на булевтериона не е отворен допълнително, а е изпълнен в съответствие с проекта на сградата. Плочите от настилката (сега несъществуващи), ако се съди по характера на износването на споменатото „стъпало" и праг, са били на същото ниво. Подът на булевтериона е бил по-висок от ходовото ниво на портика с около 0,70 м, а този на прилежащото южно помещение (А) — с около 0,23 м. Измерванията на нивата дават основание за реконструирането на две стъпала към входа от страната на А.

От интериора на булевтериона са запазени много малко елементи. В централната част на западната стена срещу централния отвор на входа е запазен in situ един варовиков блок от цокъла. Той стъпва върху педимент, чието ниво е еднакво с това на вътрешното стъпало на трибелона и на прага на южния вход. Профилировката му доказва, че блокът представлява част от

● *Обр. 1. План на западния комплекс на агората: О — одеон, П — пропилеи, А — южно помещение на т. нар. „булевтерион", Б — булевтерион, Б¹ — базилика (?). Fig. 1. Plan du complexe occidental de l'agora: О — odéon, П — propylées, А — logement sud de l'ainsi dit bouleutérion, Б — bouleutérion, Б¹ — basilique (?)*

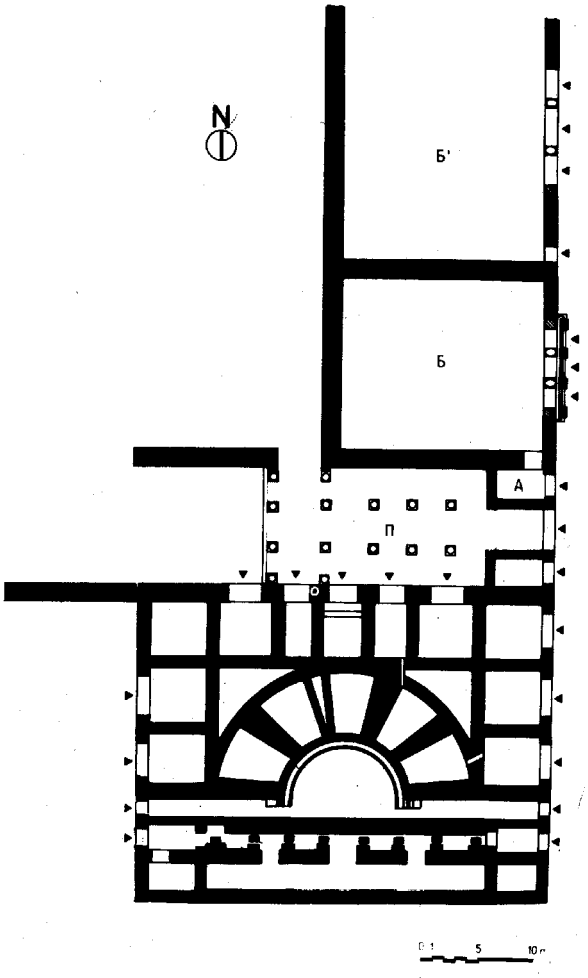

1

2

• *Обр. 2. Южен вход — праг и западна страница (поглед от юг). Fig. 2. Entrée sud — seuil et côté occidental (regard du Sud)*
• *Обр. 3. Трибелонът (поглед от североизток). Fig. 3. Le Tribélon (regard du Nord-Est)*

3

един централен ризалит на цокъла, който е подчертавал симетрията на сградата. Педиментът е широк 0,75 м. Ако се съди по плана на Бобчев, може би въпросният ризалит му е дал основание за реконструиране на „околовръстно стъпало". На интериора принадлежат несъмнено и четиринадесет от блоковете с гръцки надписи[5]. Осем от тях са с полукръгла форма, а останалите са паралелепипедни. По горната им повърхност са вкопани „стъпки" за монтиране на статуи. Оформени са и други отвори, които са служели за допълнително укрепване на статуите с метални шини. Формата на блоковете, надписите и свидетелствата за монтирането на статуи недвусмислено сочат оформянето на полукръгли и правоъгълни засводени ниши в стените на булевтериона.

В сградата и предимно пред нея лежат фрагменти от голям брой архитектурни детайли, които очевидно ѝ принадлежат. Повечето от тях са от трибелона и дават ясна представа за луксозното му оформление. Входното пространство се рамкира от два пилона (обр. 5) с римско-коринтски капители. Западният, макар и с отчупена горна част, се намира in situ, а фрагмент от източния лежи пред входа. Базите на бифорите, както и част от западния бифор все още са на мястото си (обр. 4). Липсват капителите им, но те могат да се реконструират по аналогия с коринтските капители на пропилеите.

4

• *Обр. 4. Трибелонът (поглед от югозапад). Fig. 4. Le Tribélon (regard du Sud-Ouest)*

В северозападния ъгъл на ареата са били открити фрагменти от каменна архиволта[6]. Портикът на ареата, макар и претърпял със сигурност поне две строителни фази, винаги е бил оформен с архитрави. Очевидно каменната архиволта, както и намерените около нея при повторното ѝ разкриване фрагменти от бифори не са от портиците. Ако фрагментите са принадлежали на една и съща сграда, което не може да се докаже със сигурност, не е изключено те да са от оформлението на трибелона. С бифори са били оформени северният вход на агората, трибелонът на булевтериона и входовете на базилика Б[1]. Поради близостта на фрагментите до западния комплекс по-вероятно е те да бъдат отнесени към него, а не към северния вход. При реконструкцията на трибелона би трябвало да се разгледат два варианта. При единия върху капителите лягат архитрави, а в другия случай се издигат каменни архиволти. Не трябва да се изключва вероятността фрагментите от архиволта да са от първия строителен период на голямата северна базилика.

Пред трибелона към стъпалата са сглобени каменни постаменти, върху които са били разположени ари с надписи (обр. 1). По горната повърхност на арите има вкопани „стъпки", предназначени за монтиране на статуи и отвори за укрепващите ги шини. Едната от арите стои in situ пред северния бифор, а друга е паднала и се намира в силно фрагментирано състояние пред мястото, на което е стоял южният пилон на трибелона. Вероятно пред всички вертикални елементи на трибелона са били поставени ари със статуи. Както сочат примерите[7], монтирането на постаменти със статуи, фланкиращи входните отвори на представителните обществени сгради, е характерно за малоазийските паметници в Ефес от времето на император Адриан. Не е изключено чрез поставянето им непосредствено пред колоните и с помощта на подходящ ракурс да се е търсел ефектът на кариатидите.

По вътрешната страна на праговете на трибелона има отвори с кръгло сечение. В тях са били монтирани осите на двукрили дървени врати. Вратите са се отваряли навътре. По страниците на входовете на другите сгради от комплекса са запазени множество отвори с различно сечение. Те служат за залостването на вратите или за прикрепването им при отворено положение. По бифорите и пилоните на трибелона няма отвори, предназначени за монтирането на дървени врати. Това означава, че те или са били носени от вертикалните оси, скрепени към прага и щурца, или че в отвора е имало и каменна рамка, т. е. страници. В известен смисъл леглата в профила на бифорните

бази, както и профилът на самите бифори (обр. 3) са доказателство за поставянето на страници. В булевтериона са запазени фрагменти от два щурца. Върху единия има надпис. Парчето, съдържащо лявата част на надписа, се намира в булевтериона, а другото е във фонда на АИМ. Вторият щурц лежи в близост до северния вход на трибелона.

Южният вход на сградата има каменен праг и страници, профилирани откъм страната на помещението. Профилировката показва, че вратата се е отваряла навън, към малкото проходно помещение. Очевидно то е изпълнявало функцията на преддверие. Поради твърде големите разлики в размерите между измерванията на сградата от С. Бобчев и тези, направени там в последно време, не е възможно да се установи точно кое за него е било околовръстно стъпало. Посочената му ширина (0,60 м) не съответствува на ширината на педимента (0,75 м). Според плана на Бобчев „стъпалото" е с ширина на ризалита, чийто размер също не съответствува (0,40 м). Отново се връщам на този въпрос, тъй като „стъпалото" е проведено и пред южния вход, което означава, че входът се затваря от него. Този подиум, ако е носел седалки, би трябвало да се е издигал над педимента на ризалита с около 0,45 м.

За изясняването на времето на ползване на сградата от особено значение са споменатите блокове с надписи. Тези от тях, които със сигурност принадлежат на булевтериона, се датират от периода 161—212 г.[8] Те са били монтирани вътре в рамките на петдесет години. Буквите на три от надписите са били подчертани с помощта на червена боя (№ 625, 627, 631 по Г. Михайлов). Те се датират, както следва: 198—209 г., 209 г. и 209—212 г. Поради оцветяването на буквите би могло да се предположи, че и трите надписа са били монтирани през 209 г., която се явява обща и за трите надписа.

Архитектурни прототипи на сградата, както и на целия комплекс, към който тя принадлежи, намираме в елинистическите градове в Мала Азия. Малоазийските стилови белези на агората на Никополис ад Иструм са коментирани многократно по различни поводи и от различни автори[9]. Извор на споменатото влияние са малоазийските преселници от гръцки произход[10]. Този факт изисква да се направи сравнителен анализ с подобни сгради и комплекси, които, както вече е установено, са били широко разпространени в римския свят. Конструктивните връзки и стиловите белези свидетелстват, че сградите одеон — пропилеи — булевтерион — базилика (Б[1]) са замислени и изградени като един комплекс по едно и също време. Предхождащата комплекса по-ранна строителна фаза не е напълно проучена и не е предмет на настоящото изследване.

На пръв поглед разглежданата тук сграда не е пригодена за нуждите на един градски съвет. В нея няма данни за разполагането на каменни пейки. В булевтерионите от класическата до римската епоха включително пейките, подредени в полукръг или П-образно, представляват основното обзавеждане[11]. В разглежданата тук сграда единственото място, което би могло да послужи за сядане, е обиколното стъпало, при условие че се приеме твърдението за съществуването му. Безспорно ширина от 0,60 м позволява да се седи удобно. За сравнение могат да се посочат редица примери от театри, одеони и булевтериони, в които за сядане са предвидени 0,34—0,60 м[12]. При реконструирането на такава пейка трябва да се вземе предвид удобната за сядане височина от около 0,47—0,50 м. В такъв случай, както вече бе споменато, тя не е била проведена пред южния вход, а е стигнала до него. Изчисленията показват, че пейката би имала капацитет от около 90 места. Предвид застроената площ на града и изчисленията за броя на жителите му местата в булевтериона биха били напълно достатъчни за градските съветници.

Мнението за функцията на разглежданата сграда би трябвало да се преразгледа поради сходството ѝ с някои постройки с друго предназначение. На първо място стои изключително подобната по план и интериорно решение заседателна зала (synedrion) в булевтерионния комплекс на Месена[13]. Ако разглежданата тук сграда е била synedrion, булето на Никополис ад Иструм трябва да се е събирало във възприетата като одеон сграда. Въпросът за вероятността одеонът да е бил всъщност булевтерион (поради сходството му с градските съвети на редица малоазийски градове) е коментиран и до известна степен с основание отхвърлен[14]. Все пак не е излишно да се спомене, че в редица случаи е било възприето при лошо време булевтерионите да се използват и като одеони[15]. Тази практика е съществувала в градове, снабдени и с театри за разлика от Никополис ад Иструм. В случая съществуват известни функционални неудобства за използването на одеона като булевтерион. В сградите на градските съвети стълбите водят директно от кавеата към орхестрата. Така ораторите имат пряк достъп до пулпитума. В одеона на Никополис ад Иструм стълбите извеждат до лориката и единствените подходи към орхестрата са през страничните коридори.

Предвид двойната функция на сградата това неудобство би могло да се избегне с помощта на подвижни дървени стълби. В светлината на изложените по-горе доводи вероятността одеон/булевтерион не би трябвало да се отхвърля напълно.

Съществува още една възможност — въпросната сграда да е била библиотека. Основания за подобно предположение дава сходството с библиотеките в Пергамон (елинистическата и тази от времето на Адриан), с тази на Целзус в Ефес и в известен смисъл — с библиотеката в Ниса[16]. Този вид сгради имат няколко варианта на интериорно решение. Разчленяването на стените с ниши е обичайно. В тях се помещават стелажи. В други случаи полиците със свитъците са изнесени пред стените. В обсъжданата сграда стелажите биха могли да се разположат пред цокъла, евентуално върху подиума. Доскоро в България нямаше открити библиотеки от римската епоха. Сега във Филипопол е в процес на разкриване форумен комплекс, състоящ се от библиотека и одеон (или булевтерион). Интериорът на библиотеката е традиционният за този вид сгради — обиколен подиум и ниши в стените. Входът е обърнат към форума, а непосредственото й разполагане до одеона/булевтериона подчертава още повече сходството с комплекса в Никополис ад Иструм.

Според най-близките по форма и функционална схема паралели тук бяха разгледани различните възможности за определянето на предназначението на сградата. Трябва да се отбележи, че и трите варианта (булевтерион, синедрион, библиотека) са възможни. В случая поради твърде сходните планови схеми, използвани и при трите вида, разликата в предназначението на сградата не би се отразила съществено на един опит за анастилоза[17].

Обиколният подиум, ако се съди по оформлението на ризалита и педимента му, би трябвало да е бил от варовикови блокове. Подът и цокълът — от каменни плочи. Корнизът на цокъла може да се реконструира по аналогия с профила на ризалита. Най-вероятно над цокъла стените и нишите със статуи са били измазани. Несъмнено в съответствие със съществуващата практика правоъгълните ниши са се редували с едикули. За съществуването на централна ниша, подчертаваща оста на симетрия на сградата, свидетелстват споменатият ризалит и един от полукръглите блокове с надпис, посветен на Септимий Север (№ 620 по Г. Михайлов). Този блок има по-голям размер от останалите. Централната ниша, в която вероятно е бил

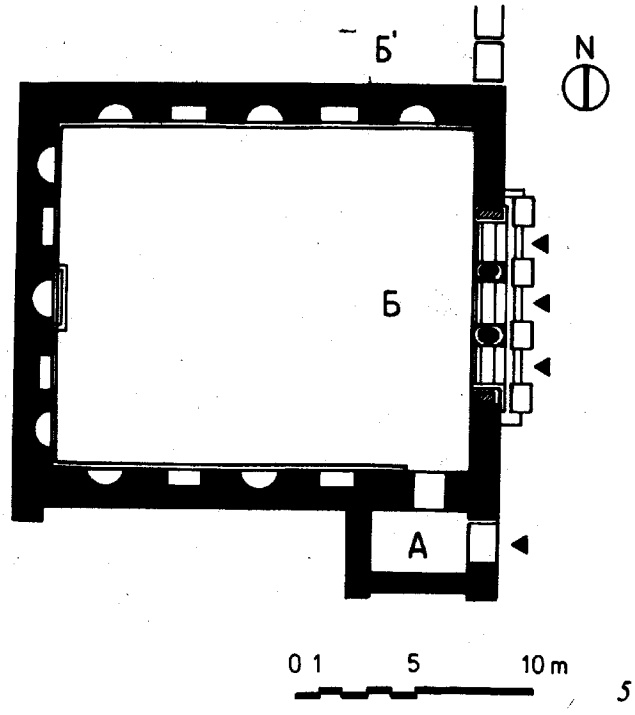

5

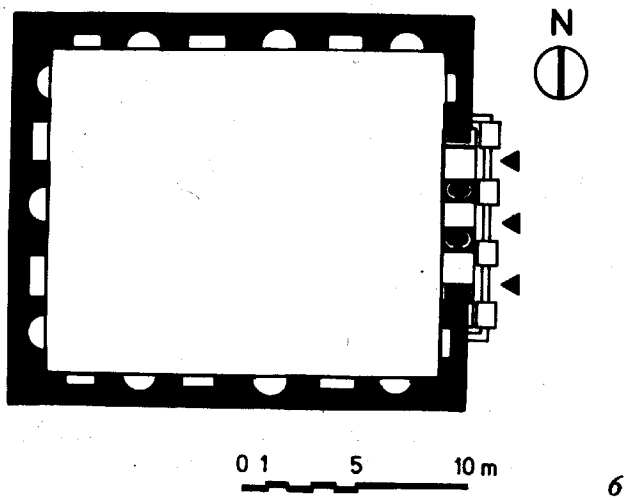

6

• *Обр. 5. Реконструиран план с 14 ниши. Fig. 5. Plan reconstruit avec 14 niches*
• *Обр. 6. Реконструиран план с 16 ниши. Fig. 6. Plan reconstruit avec 16 niches*

монтиран надписът, трябва да е била по-голяма от останалите. Ако се съди по текста на надписа, върху блока се е издигала императорската статуя. Реконструкцията на нишата е водена от традиционната практика. Нишата срещу централния вход на библиотеката в Пергамон (130—140 г.)[18], както и централната полукръгла ниша срещу входа на библиотеката на Целзус[19] са по-големи от останалите. Предполага се, че там са били поставени императорски статуи. Императорските статуи са едно от свидетел-

ствата, че в римската архитектура значението на обществените сгради ако не е поголямо, то поне е равностойно на значението на култовите. Статуите на императори и членовете на фамилиите им са украсявали форумите, сградите около тях и дори някои търговски и спортни съоръжения[20].

Ако се приеме, че централната ниша в булевтериона на Никополис ад Иструм е полукръгла, на западната стена е имало пет ниши (три полукръгли и две правоъгълни). На северната стена те са имали същия брой и разпределение, а на южната са били четири — две правоъгълни и две полукръгли ниши (обр. 5). При последните отворът на южния вход е замествал петата ниша. Така групирани, нишите се редуват по форма само в рамките на една стена. Ако алтернативната смяна на ниши и едикули е проведена и по трите стени на булевтериона през равен интервал, общият им брой би бил шестнадесет (обр. 6). Между намерените надписи има някои, направени върху сполии, и един — върху щурц Заедно с тях общият брой на надписите е седемнадесет. Не е изключено щурцът да е от южния вход. По този начин се е запазвала цялостната концепция на симетрично интериорно решение. Възможно е със сполии да са подменени два от по-ранните надписа. При такова разпределение нишите и едикулите са по шест.

Времето на поставяне на надписите със статуи е различно. Това може да означава, че:

— след изграждането на сградата нишите са били попълвани постепенно;

— били са попълнени веднага и впоследствие някои от тях са подменяни.

При сравняването на блоковете с надписи се установява, че най-големите (с дължина от 1,70 до 1,77 м) са посветени на Септимий Север и семейството му и се датират в един и същи период — 202—205 г. Основателно е да се приеме, че тази група е монтирана в нишите на булевтериона отделно именно в рамките на тези три години. Три от блоковете са с полукръгла форма. За единия вече бе споменато във връзка с централната западна ниша. Не е изключено и останалите надписи да са били в нишите на западната стена, още повече че и формата на блоковете съответства на реконструираните тук ниши. Ширината на блоковете не е от съществено значение за реконструкцията, тъй като те биха могли отчасти да стъпват върху корниза на цокъла или да не запълват нишата в дълбочина.

Подмяна и разместване на надписи и статуи би трябвало да се предвиди, тъй като формата на някои от блоковете е била променяна. Два от тях, с полукръгла форма, имат сегментно отсичане, намаляващо ширината им. Вероятно корекцията се е наложила поради монтирането им в други, по-плитки ниши. Друг блок, очевидно с паралелепипедна първоначална форма, е дооформен до трапецовиден, за да се вмести в полукръгла ниша.

Осветлението на сградата със сигурност може да се развие на юг (над покрива на пропилеите) и на изток, над покрива на портика. До изясняването на плана на сградите, лежащи западно и северно от булевтериона, не би могло да се установи какви са били възможностите за разполагането на прозорци. Централната симетрия, на която е подчинен планът на сградата, в известен смисъл позволява предположението, че и на север е имало ред от прозорци. Ако сграда Б[1] (I строителен период) действително е имала базиликален характер, то над южния й кораб би могъл да се развие ред от прозорци, съответстващ на тези по южната страна на булевтериона.

В заключение трябва да се подчертае, че липсата на каменни пейки, така характерни за интериора на булевтерионите, поставя под съмнение причисляването на сградата към тях. От друга страна, сходството с някои библиотеки от малоазийския архитектурен кръг навежда на мисълта, че тя е била по-скоро библиотека, отколкото булевтерион. Въпросът за депата, каквито имат някои от известните библиотеки, остава открит, въпреки че съществуват редица примери на библиотеки без допълнителни фондове.

[1] F. Kalinka. Donaubulgarien und der Balkan. Leipzig, 1898, 181—188; В. Добруски. Материали по археологията на България. — МСБ, XVIII, 1901, 704—749; G. Seure. Nikopolis ad Istrum, étude historique et épigraphique. — RA, 1907, 257 sq.; 1908, 33—96; B. Filov. Erostatue aus Nikopolis ad Istrum. — JdI XXIV, 1909, 60—73; Б. Филов. Император Траян и днешните български земи. — ИАД, V, 1915, 177—206; М. Бръчкова. Nikopolis ad Istrum (Никюп). — ГНМ, 1920, 71—78; M. Brăčkova. Neue Inschriften aus Nikopolis ad Istrum. — AM XLVIII, 1923, 93—118; С. Бобчев. Nikopolis ad Istrum (Снимки и опити за реставрации). — ИБАД, V, 1928—29, 60—75; Нови данни за „одеона" в Nikopolis ad Istrum. — РП, I, 1948, 116—120; Т. Иванов. Градският площад на Никополис ад Иструм според най-новите проучвания. — Археология, XIX, 1977, 2, 16—30; Върху някои аспекти на агората на Никополис ад Иструм. — Археология, XXI, 1979, 3, 6—7.

[2] С. Бобчев. Цит. съч., обр. 83.

[3] Т. Иванов. Цит. съч., обр. 1.

[4] Въпросното обиколно стъпало се споменава единствено от С. Бобчев. Сега при оглед на сградата това твърдение не се потвърждава, но не трябва и да се отхвърля, преди да се направят допълнителни проучвания.

[5] М. Бръчкова. Цит. съч.; M. Brăčkova. Op. cit.; G. Mihailov. Inscriptiones grercae in Bulgaria repertae. II. Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae. S., 1958, No 611, 613, 616, 620—629, 631, 656.

[6] С. Бобчев. Цит. съч., с. 75.

[7] C. Vermeule. Imperial Art in Greece and Asia Minor. Cambridge—Massachusetts, 1968, Fig. 33, 141.

[8] G. Mihailov. Op. cit.

[9] Б. Геров. Романизмът между Дунав и Балкана от Хадриан до Константин Велики.—ГСУ. ИФ, 47, 1952—1953; ГСУ. ИФ, 48, 1952—1953; М. Тачева. Ролята на преселниците от Мала Азия, Сирия и Египет в икономическия и културен живот на западнопонтийските градове през I—III в.—ИНМБ, XXIII, 1972, с. 17 сл.; Т. Иванов. Градоустройството на градовете в Долна Мизия и Тракия според археологическите проучвания през 1971—1975 г.—България в света на древността до наши дни.—БИД, 1, 1979, 151—159; Върху някои аспекти..., 1—4; С. Бобчев. Цит. съч., с. 75.

[10] Пак там.

[11] R. Meiner. Das Odeon. Untersuchungen an überdachten antiken Theatergebäuden. Frankfurt am Main—Bern, 1980, Abb. 44, 48, 53, 62; E. Akurgal. Ancient Civilizations and Ruins of Turkey. Istanbul, 1978, Fig. 71—a, b; 77—20; 90—5; 92—2; 161—5, 14; 94—10.

[12] D. de Bernardi Ferrero. Teatri classici in Asia Minore.—Cibyra-Selge-Hierapolis. Roma, 1966, fig. 88, Tav. IV, XI, XIII—C, XXV; Π. Μ. Μυλωνα. ΠΕΡΙΣΤΑΔΙΩΝ. Ἀθῆναι, 1952, fig. 65, 69; A. M. Mansel. Die Ruinen von Side. Berlin, 1963, Abb. 102.

[13] R. Meiner. Op. cit., Abb. 66, 71.

[14] С. Бобчев. Цит. съч., с. 118.

[15] E. Akurgal. Op. cit., p. 327.

[16] Ibidem. Fig. 28—a, b; 38—11; 54—4; 87—b, c.

[17] Проект за анастилоза на булевтериона се разработва в НИПК от архитектите Г. Пировска, В. Попов и П. Петров. Авторът е научен консултант на колектива и работи по каталога на архитектурните детайли и теоретичната реконструкция.

[18] J. B. Ward-Perkins. Roman Imperial Architecture. London, 1985, Pl. 182.

[19] Ibidem. Pl. 188.

[20] C. De. Ruyt. Macellum. Marché alimentaire des Romains. Douvainla-Neuve, 1983, 48, fig. 18—19; C. C. Vermeule. Op. cit., 23—24; Р. Етиен. Всекидневният живот в Помпей. С., 1983, с. 86, 119, 120, 170, рис. 15—15.

Sur la question de bouleutêrion du Nicopolis ad Istrum

C. VAČEVA

(Résumé)

L'ètude est consacrée à un bâtiment du complexe occidental de l'agora du Nicopolis ad Istrum consenti comme bouleutêrion. Afin de préciser sa fonction on utilise l'analyse comparative avec des édifices des bouleutêrions, synédrions et bibliothèques et le Monde romain. A la base d'une ressemblance fonctionnelle, architectonique et de composition avec des complexes pareils et artains des leurs édifices en Asie Mineure on accepte que l'ensemble occidental de Nicopolis ad Istrum est subordonné à un seul projet. L'Odéon, les Propylées, l'ainsi dit bouleutêrion et la basilique (?) Б[1] évidemment furent costruits, simultanément. La décision intérieure de l'édifice examiné diffère des traits caractéristiques aux bouleutêrions et se rapproche bien à l'intérieur des quelques-unes bibliothèques du cercle architectural en Asie Mineure. On propose deux variantes théoritiques pour la reconstruction du plan et de l'intérieur de l'édifice.

По въпроса за седемте съборни храма на княз Борис

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

В Пространното житие на Климент Охридски от Димитър Хоматиан е посочено, че българският княз Борис „е опасал цялата си подвластна България със седем съборни храма, показвайки се във вярата си като някакъв седмолъч светилник" (τοῦτον τὸν ἄρχοντα πᾶσαν τὴν ὑπ' αὐτὸν Βουλγαρίαν ἑπτὰ κατολικοῖς ναοῖς καὶ οἷον τινα λυχνίαν ἑπτάφωτον τῇ σίστει ἀνάφαντα)[1].

В нашата специална литература за тези църкви се споменава само инцидентно, но никой не се е занимавал специално с тях и не е направен опит да бъдат идентифицирани. Такъв опит няма да правя и аз, защото добре съзнавам, че не са налице никакви доказателства за подобна идентификация. В това отношение могат да се правят само предположения, неподкрепени с убедителни факти. Такова предположение е изказал и преводачът на Климентовите жития Александър Милев, според който сигурни са църквите в Охрид и Брегалница[2], а според

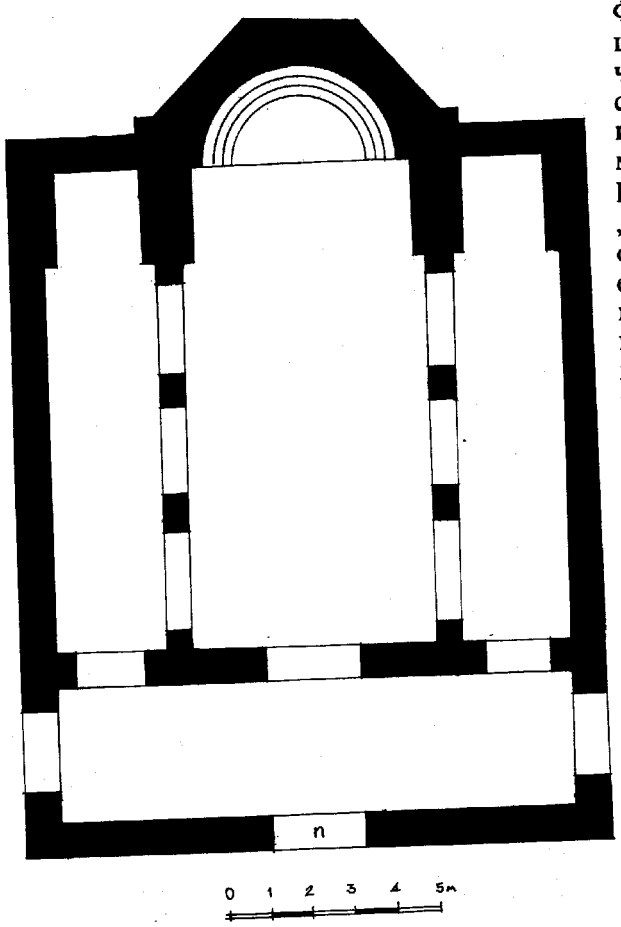

1

• *Обр. 1. План-модел на седемте съборни храма в Плиска. Fig. 1. Plan-modèle des sept églises cathédrales de Pliska*

Снегаров, допълва той, останалите четири църкви били съответно в Преслав, Дръстър, Белгради и Скопие[3]. Към църквите в Охрид и Брегалница следва да добавим със сигурност един храм в Девол, за който в едно писмо на Теофилакт до севаст Иван изрично е отбелязано следното: „...той (княз Борис) беше най-християнският български цар, който построи (в Девол) една от неговите седем съборни църкви" (ἦν ὁ χριστιανικώτατος ἐκεῖνος ὁ Βουλγαρίας βασιλεὺς μία καὶ αὐτὴν ἑπτὰ καθολικῶν ἐδομήσατο)[4].

И така, ако се доверим на писмените извори, можем да приемем, че към седемте Борисови църкви се отнасят тези в Девол, Охрид, Брегалница и Голямата базилика на остров Ахил в малкото Преспанско езеро. Тук трябва да посочим, че според Солунската легенда Кирил посещава гр. Равън на р. Брегалница, където извършва покръстване и създава азбуката на българите[5]. По тази причина голяма е вероятността тук да се е намирала и една от седемте съборни Борисови църкви. За масово покръстване на славяни по р. Брегалница (от античния град Баргала) говори и Успението на Кирил Философ[6]. За такава дейност свидетелства и църквата в Козяк[7]. Може да се предполага, че съборен храм е имало и в епископското седалище Главиница[8]. Също като предположение към Борисовите катедрални храмове могат да се отнесат и две базилики в Плиска — Голямата базилика и т. нар. „Дворцова църква", които всъщност са били основно преустроени. Че между тези църкви е имало и такива, които са били само възстановени и основно преустроени, се вижда и от факта, че Теофилакт употребява израза ἐδομήσατο, а не обичайната формула за новопостроени църкви „ἀνηγέρθη ἐκ βατρῶν". Но фактически това са само предположения, които в никой случай не могат да претендират за решаване на въпроса, който остава открит за бъдещи проучвания.

Моята цел тук е друга. Искам да се спра по-специално на числото седем, което съвсем не е употребено случайно. Още Ал Масуди, като говори за хазарите, съобщава, че в тяхната столица Саркел имало „седем съдилища"[9]. Още по-отчетливо тази символика е отразена в Апокалипсиса на Йоан, където срещаме голям брой такива примери. Така там се говори за седем църкви в Азия (гл. 1, 4, 11), за седем ангела и седем тромбона (гл. 8, 2, 6), за седем звезди и седем златни светилника (гл. 1, 16 и 1, 12), говори се също за книга със седем печата (гл. 5, 1), за седем господни духа (гл. 5, 6), за седмоглаво морско животно (гл. 13, 1), за седем златни блюда (гл. 16, 1—17), за седем горящи лампи, символизиращи седемте господни духа, за седем рога и седем очи, имащи същата символика, и т. н. и т. н. А у нас да си спомним за седемте светци — Седмочислениците. От текста на Пространното житие се разбира, че седемте Борисови църкви са опасвали цялата страна. Следователно тези църкви трябва да са били пръснати из цялата страна, като са били издигнати преди всичко в епископските центрове. И тук стигам до най-важния извод: по мое дълбоко убеждение княз Борис е опасал не само цялата страна със седем съборни храма, но и своята столица Плиска. Това са седемте еднакви църкви с план на скъсена базилика, които виждаме пръснати из Външния град. Пет от тях бяха открити при моите разкопки в Плиска през 1945—1947 г.[10] Това са базиликите №1, 2, 12, 15 и 22. №11 е разкопана от Ат. Милчев[11], а №17 — от Н. Мавродинов[12]. Онова, което прави силно впечатление при тези църкви, е фактът, че както по форма, така също по размери и градеж те са абсолютно еднакви. Чисто и просто един план-модел е повторен седем пъти. Това е безпрецедентен случай в нашето, а докол-

което ми е известно, и в световното църковно строителство.

Планът-модел има формата на скъсена трикорабна базилика с една тристранна отвън и полукръгла отвътре апсида (обр. 1). На запад базиликата завършва с притвор с удължена правоъгълна форма с посока на надлъжната ос север — юг. Отвън в църквата се е влизало през три входа — един централен в западната стена и по един в северната и южната стена на притвора. В наоса също се е влизало през три входа, съответстващи на трите кораба. Страничните кораби са отделени от централния с по два пилона с правоъгълна основа. Ширината на централния кораб към ширината на страничните кораби е приблизително 1:2. Дължината на цялата постройка е 19,50 м, а ширината ѝ — 13,75 м. Градежът е от местни ломени камъни, свързани с кал. Църквата е снабдена с тристъпален синтрон, чиято грижлива изработка от добре одялани камъни ярко контрастира с доста примитивния градеж на стените. Планът на всичките седем базилики се очертава добре, но в суперструкцията си не са еднакво запазени. И трите кораба са имали плоско дървено покритие.

Много важно е местоположението на тези църкви. Прави впечатление, че те действително „опасват" Вътрешния град, като четири от тях са съсредоточени в северната част на земленото укрепление. И това никак не е случайно. Тази част е била най-рано и най-гъсто населена. И както показва един напречен окоп с посока изток — запад — изток, излизащ от западната страна на земленото укрепление, първоначално на това място се е планирало да бъде южната страна на земления вал, който сега се намира далеч по̀ на юг. Този напречен окоп, останал незавършен, показва, че тази северна част на земленото укрепление е била при прокопаването на рова най-гъсто населеното място на Външния град. И това именно обяснява факта, че тук се намират четири от седемте съборни църкви, разположени във Външния град. Че тези седем църкви са били съборни, личи преди всичко от факта, че те всички и единствени в Плиска имат синтрон, предназначен за сядане на високопоставени духовници. Местоположението на тези съборни църкви съвпада с местоположението на отделните квартали, в които е живяло населението на Външния град.

Фактът, че един план е повторен седем пъти в различни части на града, съвсем определено говори в полза на предположението, че тези църкви са били издигнати в едно и също време очевидно по нечие нареждане. И в контекста на историческите събития през IX в. почти със сигурност може да се твърди, че това нареждане е дадено от княз Борис непосредствено след приемане на християнството. Само така може да се обясни възникването на седем досущ еднакви църкви във Външния град на Плиска. А това на свой ред означава, че в лицето на тези седем еднотипни църкви ние притежаваме най-ранните примери за масово църковно строителство, свързано с един решителен обрат в живота на българското общество — приемането на християнството. Още с публикуването на петте църкви от този тип изказах предположението, че тяхното разположение отговаря на разположението на кварталите в града, което означава, че във всеки квартал е била издигната по една такава църква[13]. Въз основа на керамиката, а и на някои общи съображения тогава като датировка на тези църкви предложих времето X — XI в.[14] — датировка, поскоро ориентировъчна, която не държеше сметка за продължителността от време, в което битуват тези керамични форми, нито за факта, който често се пренебрегва, че материалите от един архитектурен обект са главно от времето след неговото разрушаване. Като държим сметка за всичко това, сега можем с по-голяма увереност да твърдим, че седемте еднакви базилики в Плиска са по-ранни, отколкото материалите, намерени при тяхното разкопаване. Това правило важи за всички строителни обекти и най-вече за монументалните строежи, които имат сравнително дълъг период на живот.

И така, можем с голяма доза на вероятност да приемем, че веднага след потушаването на бунта на болярите княз Борис, за да няма връщане назад, е наредил да се издигнат и във Външния град на Плиска седем еднотипни църкви подобно на седемте съборни храма, с които е опасал цялата си подвластна страна. И тези седем столични църкви, в това едва ли може да има съмнение, ще да предхождат по време останалите, с които той „опасал" цялата страна.

[1] Ал. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки. С., 1966, XXIII, 67, 133—135 и 132—134 (гръцки текст). Тук давам мой вариантен превод на този текст, като приемам, че произлиза от глагола (показвам се), а не от (запалвам).

[2] Ст. Михайлов. Козяк и Брегалнишката епископия. — В: ИАИ, XV, с. 19.

[3] Ал. Милев. Цит. съч., с. 161, заб. 155.

[4] Пак там, заб. 155.

[5] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 283 (старобългарски текст).

[6] Й. Иванов. Северна Македония. С., 1906, 71—72. Вж. също: Кратко житие на св. Кирил. — В: Й. Иванов. Български старини из Македония, с. 285.

[7] Ст. Михайлов. Цит. съч., 1—23.

[8] Й. Иванов. Български старини из Македония, с. 57, където Главиница е посочена с гръцкото й название Кефалония.

[9] Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб, 1870, с. 129, § 10.

[10] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 година. — В: Сб. Разкопки и проучвания. Т. 3, 1948, 173—185 и обр. 2—4 и 8—10.

[11] Ат. Милчев. Проучвания на ранносредновековната култура в България и на Плиска през последните двадесет години. — Археология, 1962, кн. 2, 23—35 и обр. 9 (план) и обр. 10 (снимка общ изглед).

[12] Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска. Т. 3, 1948, 159—162 и обр.1.

[13] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 година, с. 222.

[14] Пак там, 220—221. Според Н. Мавродинов тези църкви са от края на X в. (вж. Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 161).

Sur la question des „Sept églises cathédrales" du roi bulgare Boris

S. MICHAILOV

(Résumé)

Dans la „Vie de sint Clément" de Démétrios Chomatianos est attésté que le roi Boris „ait ceindré sa Bulgarie par sept églises cathédrales". Qui étaient ces cathédrales on n'a pu arriver jusqu' à présent à les identifier avec certitude. Je ne m'y hazarderai pas non plus.

Je voudrais attirer l'attention plutôt sur la signification symbolique du nombre sept, que nous retrouvons par exemple dans l'Apocalypse de Jean où on parle, entre autre, de „sept églises en Asie" (ch. I, 4. II).

Or, sept églises, ayant un plan de basilique raccourcie sont attestées également à Pliska, la première capitale bulgare. Ce qui frappe dans ces basiliques c'est qu'elles possèdent un même plan et la même construction. A vrai dire un même plan-modèle est répété sept fois. C'est un cas sans précédent dans l'architecture religieuse mondiale. Cela montre que ces églises sont résultat de conditions exceptionelles. Elles n'ont pu être bâties que par ordre et d'un seul coup au moment même de la christianisation des Bulgares. Il en découle que le roi Boris a ceindré de sept églises cathédrales non seulement tout son pays, mais aussi sa capitale Pliska. Très instructive est la distribution de ces cathédrales dans l'espace de la dite „Ville extérieure" — elles ceindrent vraiment la capitale étant dispersées autour de la forteresse intérieure où se trouvaient les palais des rois bulgares. Les sept églises sont munies de syntrons — une preuve supplémentaire de leur destination quelque peu spéciale.

Критика и рецензии

ИВАН ПАНАЙОТОВ. ЯМНАТА КУЛТУРА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. С ПРИЛОЖЕНИЕ „АНТРОПОЛОГИЧНИ ДАННИ ЗА ПОГРЕБАНИТЕ В НЕКРОПОЛИ ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ (РАННА БРОНЗОВА ЕПОХА)“ ОТ Д-Р ЙОРДАН ЙОРДАНОВ И Д-Р БРАНИМИРА ДИМИТРОВА. РП, 1989, КН. XXI.

Монографията на Иван Панайотов се състои от предговор, три глави и заключение. Тя е придружена с каталог, списък на съкращенията, две резюмета (на руски и английски език) и приложение, което също има кратки резюмета на посочените по-горе езици. В работата е даден и богат илюстративен материал. В основния текст има две карти: на разпространението на ямната култура в днешните български земи и на по-важните обекти и находки от ранната бронзова епоха в същия регион. Двете легенди (едната от тях в каталога) дават необходимите пояснения на читателя при работата му със седемнадесетте табла в текста и съответните образи в каталога. Последните са 103, от които 90 са графични реконструкции на различните погребения, а също и на находките от тях — главно глинени съдове с различна форма и украса. Дадени са и рисунки на публикуваните досега каменни антропоморфни фигури от Варненско (по Г. Тончева) и Добричко (по Л. Бобчева и Г. Тончева).

В предговора са формулирани задачите на изследването, които в общи линии се състоят в следното:

1. Да бъдат събрани и аналитично разгледани известните паметници от българските земи, свързани с ямната култура;

2. Да бъде направена обща характеристика на последната, като се изясни нейната поява и разпространение в България;

3. Да бъдат разгледани нейните взаимовлияния с местните култури от бронзовата епоха (в случая авторът е пропуснал да отбележи, че има предвид ранния ѝ етап — б. м.).

Изрично е подчертано, че в работата е използвана т. нар. „дълга хронология“ на бронзовата епоха, приета в българската историография и съобразена с анатолийските и егейските хронологически системи, както и с калибрираните радиовъглеродни датировки (с. 7). В такъв смисъл Ив. Панайотов смята, че хоризонтът на раннобронзовите култури Езеро — Ранната бронзова епоха на Северозападна Анатолия — Магура — Коцофени — Костолац — Баден — Болераз — Черна вода III — Фолтещи — Черна вода II — ямна култура се отнася общо към интервала от време 3500 до около 1900 г. пр. н. е. (с. 7).

Разглежданата работа е посветена на един интересен проблем — за появата, разпространението и културното определяне на могилните некрополи от ранната бронзова епоха в българските земи (с. 6). Изследването е направено според принципа на съпоставянето на стратиграфските данни, общите признаци и различия, които определят погребалните обреди. Авторът смята, че като необходим етап в обработването на основните извори трябва да бъде включен и един, който той нарича, аналитичен каталог.

В първата глава, както е прието досега в отечествената ни праисторическа литература, се прави един общ преглед на състоянието на проучванията на ямната култура на територията на днешните български земи. Казвам общ, тъй като този преглед би трябвало да бъде значително по-обширен (на него са отделени четири страници) и да е придружен с един по-обстоен научен коментар. Според Ив. Панайотов в изследванията на тази раннобронзова култура се разграничават два периода. През първия се публикуват резултатите от проучването на няколко могилни некрополи и отделни гробове, като са направени и първите опити за тяхното датиране и интерпретация (с. 8—9). Правилно е отбелязано, че са направени редица верни наблюдения, но в същото време налице са и редица неточности (например свързването на открития материал с повече или по-малко изяснени по-късни племенни движения на определени етнически (?) групи — с. 9). Авторът прави един много важен извод — този факт изиграва значителна роля продължително време да се запазят неверните датировки и неправилната културна характеристика на могилните гробове с охра от българските земи (с. 9).

Не може да се отрече фактът, че публикуването на статията на руския археолог Н. Я. Мерперт в КСИА, 1965, № 105 на практика бележи началото на втория историографски период. В нея са определени хронологическите позиции на проучените от Р. Попов и В. Миков некрополи в Североизточна България, както и тяхната връзка със степните култури в Румъния, Молдавия и Северното Черноморие. Или по-точно, за първи път е поставен въпросът за присъствието на ямната култура в българските земи. Напредъкът в нейното изследване след средата на 70-те години е отбелязан накратко при споменаването на основните проучени обекти (с. 9). Авторът смята, че направеният кратък преглед на състоянието на проучванията на ямната култура в българските земи показва значителния напредък в теренните изследвания, както и в самата постановка на проблемите, а това безспорно е обективна предпоставка за обобщаване на достъпната информация в разработването на един такъв важен въпрос, какъвто е този за културното развитие на местните племена през ранната бронзова епоха.

Във втората глава е направен анализ на могилните некрополи, гробовете и каменната антропоморфна скулптура, като е подчертано, че последната е разгледана накратко от гледна точка на възможностите за свързването ѝ с ямната култура. Анализът на обектите е направен в последователността некропол — могила — гроб. Съпоставени са всички налични данни с цел да бъде установено приемливо хронологическо подреждане на гробовете в могилите, а въз основа на признаците на погребалните обреди е направена културна характеристика на некрополите, при което са посочени сходствата и различията между тях (с. 12—42). Интерпретацията е точна и подробна, като авторът се спира не само на публикуваните досега некрополи, но дава и резултатите от ръководените от него проучвания — при Плачидол, Жегларци — Орляк, Поручик Гешаново, Добричко, както и от непубликуваните все още материали от могилния некропол при Горан — Слатина, Ловешко (ръководител на разкопките Г. Китов). По такъв начин е обхванат целият известен до момента материал, отнасящ се към тази интересна раннобронзова култура. Правилно е подчертано, че гробът от с. Хърлец, Врачанско, засега бележи западната граница на разпространение на

ямната култура в българските земи. Изключително интересни са резултатите от разкопките, проведени от Ив. Панайотов, на могилния некропол Плачидол I. За пръв път в българските земи тук са открити отпечатъци от действителни колела на четириколка, а това говори за наличието на колесен транспорт, както и за значението, което той е имал за племената, носители на ямната култура. Според мен именно наличието на този вид превозно средство, едно качествено ново явление за тази епоха, е направило възможно сравнително бързото разселване на въпросните племена на обширната територия от Източна до Централна Европа.

В третата глава, която фактически е и основната в монографията, е направена характеристика на ямната култура в българските земи. Подчертава се, че тъй като селища, които могат със сигурност да се свържат с тази култура, засега не са открити, то нейната характеристика може да бъде направена единствено въз основа на погребалните обреди (с. 43—48). Без да изключва възможността началото на придвижване на степните племена, носители на ямната култура, да се е развивало още в края на IV хил. пр. н. е., Ив. Панайотов е на мнение, че около средата на първата половина на III хил. пр. н. е. и след това ямната култура в българските земи бележи своя разцвет с вероятно самостоятелно развитие в Северна и предимно в Североизточна България (с. 47). Аз също смятам, че „класическата" ямна култура, особено в нейния западнобългарски вариант, действително има свои типични черти и характерни за нея особености. Що се касае до периода след средата на III хил. пр. н. е., правилно е отбелязано, че е възможно връзките със Северното Черноморие да не са прекъснати, но материалните прояви на късната ямна култура не са отчетливо изразени в българските материали.

От картографирането на могилните некрополи става ясно, че ямната култура е представена (естествено с различна степен на наситеност — б. м.) в цяла Северна България. На юг от планините тя прониква в ареала на културата Езеро (Траяново и Ковачево), а по-голямата част от некрополите се намират в Североизточна България, където е представена керамика, характерна за Езерово II и подобна на тази от култура Черна вода II. Тези факти се нуждаят от някои допълнителни обяснения, които би трябвало да намерят място в монографията. Всъщност тук е отразена според мен степента на интензивност, с която ямните племена са проникнали от Северното Черноморие на Балканския полуостров. Напълно естествено е тя да бъде най-силна в Североизточна България (некрополи, антропоморфна скулптура), да е добре документирана в Средна Северна България (некропола Горан — Слатина) и постепенно да затихне в Северозападна България (Кнежа, Търнава, Хърлец). Ямните племена са се придвижвали в един район, доста сходен и близък по своите природогеографски особености до този на техния първоначален център — степите на Северното Черноморие. В такъв смисъл проникването им на юг от Стара планина има чисто случаен характер, при което се касае за отделни енклави, принудени по един или друг начин да преодолеят едно значително, на практика дотогава непознато за тях природно препятствие. Така или иначе, ямните племена проникват в една, общо взето, чужда на тях етнокултурна среда, носеща особено в Северозападна България в значителна степен традициите на предходната каменно-медна епоха.

Културните взаимодействия са разгледани накратко (с. 48—51) и засягат отношенията между ямните и местните уседнали племена, заварени от тях по време на инвазията им. Ив. Панайотов правилно смята, че те трябва да се конкретизират, като се има предвид основното противоречие между две производящи икономики — на уседналите земеделско-скотовъдни и на номадско-скотовъдните племена, с произтичащи от това културни различия, но и при отчитането същевременно на стадиалната им еднотипност. Постановката на въпроса е интересна, но можеше да бъде разработена значително по-задълбочено.

Авторът предлага и една заслужаваща внимание работна хипотеза за значението на ямната култура при формирането на новите етнокултурни общности в българските земи в началото на бронзовата епоха (с. 50—51). Най-общо тя се изразява в следното: ямните племена взаимодействат културно с местното население, като играят ролята на „предаваща среда" в създаването на „контактна непрекъснатост" в новата система на културни общности двупосочно — по отношение на Поднестровието — Подунавието (изток — запад) и за Северна и Южна България (север — юг), включвайки се като културна компонента в ранните етапи на генезиса на траките, в историческата перспектива, проследима археологически в традицията на натрупването на могили, но с други системи на погребалните практики (с. 51). Работната хипотеза е добре формулирана, но като имам предвид археологическия материал, с който разполага авторът, смятам, че тя можеше да бъде развита и разработена в една по-обширна и стройна система. В такъв смисъл в тази част на трета глава Ив. Панайотов не е стигнал напълно до оптималните решения, до които биха го довели възможностите, с които разполага — имам предвид публикувания материал, както и резултатите от собствените му теренни проучвания.

В заключението (с. 55—60) е разгледан долнодунавският вариант на ямната култура и проблемите на културното развитие през ранната бронзова епоха. Най-общо авторът повтаря изводите, до които е стигнал в предишните глави, при което подчертава, че проучването на Долнодунавския вариант на ямната култура има многопосочни перспективи. Той е на мнение, което и аз поддържам, че номадско-скотовъдните племена са един от компонентите, участващи в ранните етапи на формиране на палеобалканските народи и в частност на траките (с. 57).

Монографията е придружена с каталог, в който е дадено подробно описание на всички известни досега некрополи от българските земи. Той е направен, като са използвани критично предимно първичните им публикации. Каталогът (с. 61 — 157) е необходимо и важно допълнение към основния текст на монографията.

Като приложение са дадени антропологичните данни за погребаните в могилните некрополи от Североизточна България, отнасящи се към ранната бронзова епоха (автори Й. Йорданов и Бр. Димитрова). С помощта на класически антропологически методи са изследвани останките от кости на 36 индивида. Установено е, че възрастните са 70% при средна продължителност на живота 27,7 години. Приведени са общи аналогии с подобни находки от Северното Прикавказие, Северозападното Черноморие, степна Украйна и др. Авторите са на мнение, че всичките изследвани черепи се отнасят към една голяма европеидна раса, при което ясно се проявяват определени примитивни черти (с. 190). Какви са тези примитивни черти, не е пояснено. Основният извод, до който те стигат, е, че получените данни от изследването на антропологическия материал от некрополите, проучени на територията на Североизточна България, тяхното сравнение и анализ дават допълнителни основания да бъде поддържана тезата за придвижване на населението през този период от района на Северното Черноморие към територията на днешна Североизточна България (с. 190).

Преди да приключа, смятам, че се налага да бъдат направени някои забележки, които на практика не засягат основната част на изложението, а имат по-скоро обяснително-редакционен характер. На редица места авторът употребява най-общия термин „бронзова епоха" (например с. 6, 10, 39). Според мен би трябвало да се уточни, че става дума за най-ранния й период. Ненужно много внимание е отделено на хронологията, при което има и редица повторения.

Така веднъж на с. 7 е дадена хронологическата позиция на ямната култура и абсолютната ѝ датировка, а след това, макар и в по-разширен вариант, е казано почти същото (с. 47). Това би могло да се избегне. Още в предговора трябваше да се отбележи, че става дума за класическата ямна култура, а не за древноямната култура; не би трябвало тези пояснения да се правят едва на с. 47. Смятам, че въпросът за културните взаимодействия в трета глава е разработен доста схематично (с. 48—51). Той можеше да бъде обособен като отделна глава и разработен значително по-подробно, тъй като е от изключително важно значение. Представянето на табло XV (с. 49) е напълно излишно, тъй като, както вече отбелязах, с въпроси на хронологията, синхронизацията на различните археологически култури и т. н. авторът се занимава и на други места. Заключението също е обременено с ненужни хронологически паралели (с. 55—56). Изобщо, както вече казах, на въпроси, свързани с хронологията, е отделено прекалено много внимание. Ненужно и отежняващо изложението е неколкократното повтаряне, че основният източник, -който е използван, са данните за погребалните практики (с. 7, 12, 48, 49).

Подчертавам, че тези забележки са от общ характер. Класическата фаза от развитието на ямната култура в днешните български земи досега не е била предмет на едно системно изследване. Ив. Панайотов ни представя един обобщителен труд, при което използва и интерпретира както резултатите на изследвачите преди него, така и тези от собствените си теренни проучвания, като дава една картина на този изключително динамичен и интересен период от развитието на местните племена през ранната бронзова епоха, процес, имащ непосредствено отношение към сложната проблематика на етногенезиса на тракийския етнос и най-вече на неговата материална култура. В такъв смисъл появата на тази монография несъмнено е един принос в областта на траколожките изследвания.

АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ

Проблеми на Преходния период от енеолита към бронзовата епоха в България

На 12 декември 1990 г. в секцията по Праистория към АИМ — БАН, се състоя дискусия на тема „Състояние на проучванията на т. нар. „Преходен период" в България с участието на: Мая Аврамова (НИМ — гр. София), Анета Бакъмска (ИМ — гр. Перник), Александър Бонев (АИМ — БАН), Явор Бояджиев (АИМ — БАН), Иван Вайсов (АИМ — БАН), Иван Гацов (АИМ — БАН), Илка Вълчева (ИМ — гр. В. Търново), Петя Георгиева (СУ „Климент Охридски"), Венцислав Гергов (ИМ — гр. Плевен), Кунка Григорова (МИС — София), Мария Гюрова (АИМ — БАН), Веселин Драганов (АИМ — БАН), Стефанка Иванова (АИМ — БАН), Илия Илиев (ИМ — гр. Ямбол), Петър Калчев (ИМ — гр. Стара Загора), Бистра Колева (АМ — гр. Пловдив), Малгожата Кулова (ИМ — гр. Благоевград), Красимир Лещаков (СУ „Климент Охридски"), Величка Мацанова (ИМ — гр. Пазарджик), Васил Николов (АИМ — БАН), Лолита Николова, Володя Попов (ИМ — гр. Русе), Неделчо Попов (ИМ — гр. Шумен), — Николай Сираков (АИМ — БАН), Свобода Сиракова (АИМ — БАН), Петър Станев (ИМ — гр. В. Търново), Хенриета Тодорова (АИМ — БАН), Цони Цонев (АИМ — БАН) и Стефан Чохаджиев (ИМ — гр. Кюстендил), както и студенти от СУ „Климент Охридски".

Състояние на проучванията на т. нар. „Преходен период в България"

В българската научна литература проблемът за Преходния период е поставен за първи път от Х. Тодорова (вж. Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. С., 1986 и цитираната там литература). Става дума за времето между края на енеолита (края на културите Варна, Коджадермен — Гумелница — Караново VI и т. н.) и началото на ранната бронзова епоха (културите Езеро А, Черна вода III Орля — Садовец, Магура — Коцофени и т. н.), т. е. за времето от края на V хил. пр. н. е. до втората половина на IV хил. пр. н. е. (кал. дати: Караново VI = 4456 — 4200 ВС (по дати от Азмашката могила, Смядово, Овчарово и т. н.; Езеро А = 3100 — 3026 ВС (по дати от Езеро, хор. 13—10) (обр. 1). Изследвачите на българската праистория до 1979 г. дори не подозираха за съществуването му. В стратиграфско отношение Преходният период заема място между опожарените последни жилищни хоризонти на късноенеолитните селища и началото на раннобронзовите поселения. В селищните могили на Тракия се констатира дългосрочен хиатус след най-късните енеолитни хоризонти (Караново, Дядово, Юнаците (?), Езеро и др.), който се е образувал през IV хил. пр. н. е.

Редица автори свързваха „загиването" на късноенеолитните селища с най-ранната степна инвазия, следи от която у нас са откритите каменни зооморфни скиптри от Кюлевча, Драма, Телиш, Суворово, Ръжево Конаре и др., както и няколкото открити ранни погребения с охра от Девня, Дуранкулак, Кюлевча и др. Социално-икономическите промени, предшестващи появата и консолидацията на раннобронзовите етнокултурни комплекси като Езеро А, Черна вода III, Магура — Коцофени и пр., също се отбелязват (В. Миков, Х. Тодорова, Н. Мерперт, Р. Катинчаров, Г. Георгиев, И. Панайотов, П. Георгиева и много др.). Липсата на всякакъв археологически материал от времето на въпросния хиатус е причина някои учени да не се съобразяват с даденостите на компаративната хронология и да игнорират съществуването на Преходен период между енеолита и ранната бронзова епоха (по въпроса вж. Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с. 225). През последните години обаче се натрупа значително количество качествено нов археологически материал (Хотница — Водопада, Певец II, Овчарово — Платото II, Борово, Ребърково — Джугера, Галатин — Чуката, Телиш III, Ягодинската пещера, Харамийската дупка, некропола при с. Дуранкулак и др.), който позволява в общи черти да бъдат определени характерните особености на този период.

Проблемите, които поставят откритите в тези обекти материали, са:

1. Каква е връзката на носителите на културите от Преходния период с тази от късния енеолит и с тази от ранната бронзова епоха?

2. Каква е връзката на процесите от времето на Преходния период в България с развитието на културите в съседните нам територии и предимно с руските степи и с района на Средния Дунав, където този период е сравнително добре проучен?

3. Какво е предизвикало аналогичните промени в културата както в Централноевропейските райони, така и в източните части на Европа, (територията на културата Триполие)?

4. Как да се съгласуват аномалиите в С-14-датите и резките отклонения в дендрокривата от този период с археологическите дадености?

Доста приемлив отговор на някои от тези въпроси ни дава компаративното изследване на П. Георгиева (вж. П. Георгиева. Материали от преходния период между каменно-медната и бронзовата епоха от Северна България. — Археология, 1987, 1, 1—15). Предложеното деление на ранна (Ребърково — Джугера) и късна фаза (Шайбенхенкел-хоризонт) е приемливо и отговаря на обективното историческо развитие. В ранната фаза може да се проследи смесването на ретардиращи късноенеолитни елементи (рисуваната керамика например) с нови такива, докато при късната фаза (култура Галатин) доминират все повече нови елементи, представляващи прототипове на типологията на културите от раннобронзовата епоха. Те могат да бъдат определени като протобронзови елементи. Към ранната фаза на Преходния период може да се отнесе и рисуваната керамика от групата Ягодина в Родопите (Ягодинската пещера (обр. 2) и Харамийската дупка I, II), което се потвърждава и от серията С-14-дати от споменатите пещери.

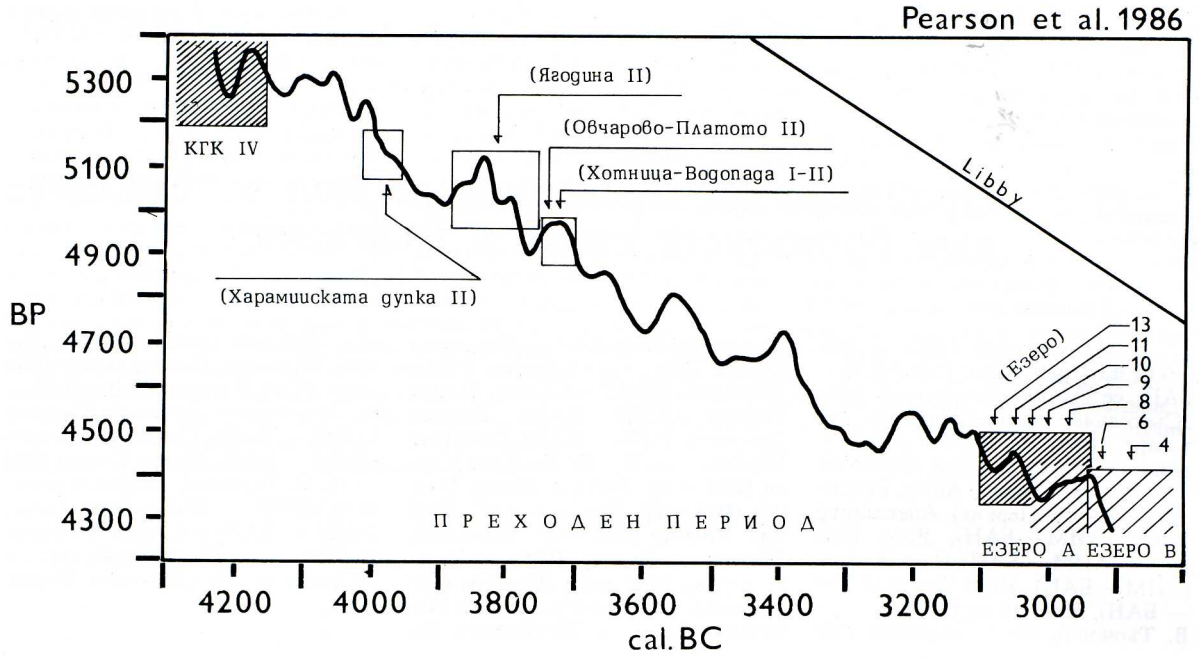

1

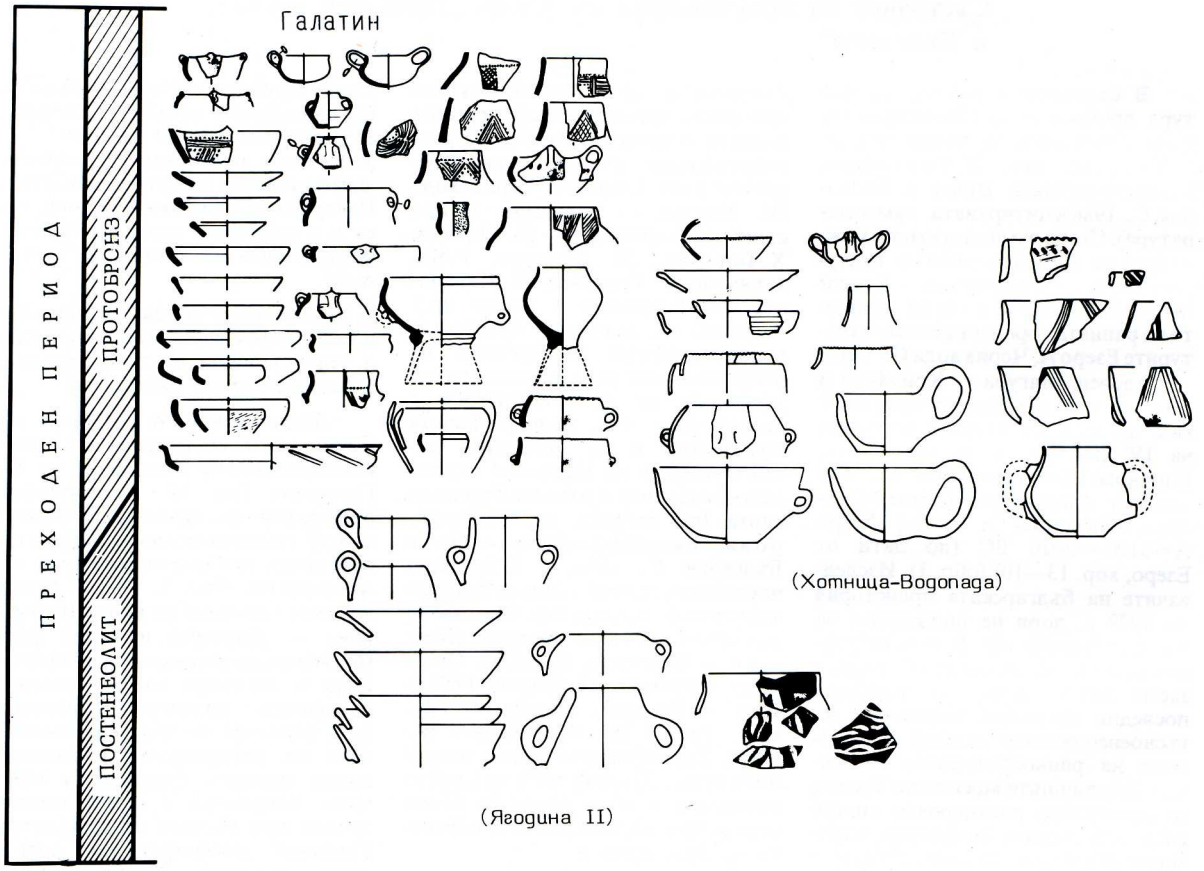

2

● *Обр. 1. Абсолютна хронология на Преходния период от енеолита към бронзовата епоха в България. Fig. 1. Chronologie absolue de la période transitoire d'énéolitique à l'époque du bronze en Bulgarie*

● *Обр. 2. Типология на керамиката от Преходния период в България. Fig. 2. Typologie de la céramique pendant la période transitoire en Bulgarie*

Засега сравнително по-добре е изследвана втората фаза на Преходния период, т. е. материалите от Шайвенхенкел-хоризонта.

Благодарение на изследванията на Б. Брукнер (1970), П. Роман (1971), Н. Калиц (1979—1980, 1982), П. Георгиева (1987, 1988) и др. днес знаем с точност, кои култури в Югоизточна Европа се отнасят към втория етап от Преходния период. Това са културите: Черна вода I —

Певец, Галатин, Херкулане II—III, Вайска — Хуниадихалом, Балатон — Ласиня II — III, Байч — Рец, началото на Лажняни, Йевишовице С2, Балберг, Мондзее I и т. н. На изток този хоризонт е синхронен с Кукутени В3 и ранния етап на Триполие СII. Към този хоризонт се отнася и Сълкуца IV. Освен с типични шайбовидни дръжки този хоризонт се характеризира с още много други общи елементи (т. нар. „фурхенщих" на запад; шнуровите отпечатъци тип „гъсеница" на изток, които се срещат и при керамиката от Хотница — Водопада (обр. 2) и Черна вода I и са характерен орнаментален елемент за грубата керамика на късното Триполие).

Керамиката на културата Галатин (II фаза на Преходния период) бе разгледана подробно през 1987 г. от П. Георгиева. Тя е изработена на ръка от глина с примеси от стрити миди и охлюви (явно степно влияние), с органични примеси, пясък и т. н. Типологическата скала на керамиката е доста богата. Особен интерес представлява типологията на дръжките. Характерни са пръстеновидните лентести дръжки, прилепени върху стените на съдовете; високите лентести дръжки, излизащи над устието и т. нар. „шайбовидни дръжки" с характерното кръгло или елипсовидно, двойно и единично шайбовидно прилепване на основата им към повърхността на съда.

Съдовете от културата Галатин рядко биват украсявани. Среща се предимно релефната украса, надраскаката (организирана и неорганизирана) украса тип Ласиня, мрежест врязан орнамент, фурхенштих с бяла инкрустация и др.

За съжаление първият етап на Преходния период е много слабо проучен и едва ли може да бъде задоволително охарактеризиран единствено с материалите от Ягодинската пещера и Харамийската дупка — хор. I—II (в Родопите) и Ребърково и Телиш III—IV в Северна България. Сред керамиката от Ребърково (I фаза на Преходния период) се среща оцветяване с пастозна червена боя, комбинирано с набодени и врязани линии, нокътен вариант, релефни пъпки и плитки канелюри. Данните за типологическото развитие на формите и орнаментацията от групата Ребърково и културата Галатин са следните: украсата с червена боя, която е характерна за Ребърково, напълно изчезва при културата Галатин; в етапа (Ребърково) отсъства украсата от врязани или издраскани триъгълници, типични за културата Галатин. Същото се отнася и за лентестите дръжки.

Що се отнася до културата Черна вода I—Певец II, то днес съществуват редица празноти в знанията ни за тази култура. Характерната керамика носи както определени степни елементи (отпечатъците тип „гъсеница" например), така и редица нови, чужди на степните райони типологически моменти. Това са купите на високо цилиндрично столче (Овчарово — Платото, Певец II и т. н.), чашите и амфоровидните съдове с големи лентести пръстеновидни дръжки, разположени върху долната или средната част на тръбуха на съдовете, чашите с високи лентести дръжки, излизащи високо над ръба на устието (Хотница — Водопада (обр. 2)), и особено рисуваната с червена, черна и белезникава боя керамика. Смесването на различни културни елементи дава основание за предположението, че носителите и на тази култура са с разнороден етнически произход (П. Георгиева. Материали от Преходния период... — Археология, 1987, 1, с. 11).

Резултатите от проучванията на селището Хотница — Водопада, както и получената оттам серия С-14-дати говорят в полза на едно поранно датиране на културата Черна вода I—Певец II в периода 3800 — 3700 кал. ВС (обр. 1), която датировка обаче изисква едно допълнително потвърждение чрез по-нататъшно компаративно изследване.

Длъжни сме да отбележим, че разпространението на културите от хоризонта на „шайбовидните дръжки" не преминава на изток Ятовата граница в Северна България и граничи със зоната на разпространение на културата Черна вода I — Певец II.

Засега остава отворен въпросът за самото начало на Преходния период в Северна България. Също така не разполагаме с никакви археологически данни за съдбата на Тракия през IV хил. пр. н. е., т. е. за целия Преходен период.

Що се отнася до развитието на металургията, то нашите днешни познания позволяват да се направят някои уточнения по отношение теорията за появата на арсена в метала и неговата съзнателна употреба при легирането на металните изделия. Документираният „глад за метал" (термин на Е. Плеслова-Щикова), характерен за този период, неминуемо е довел до търсенето и намирането на нови металургични технологии и нови рудници. Противно на възприеманото досега становище, че технологията на легирането на метала с арсен е резултат от независими търсения както в Средна, така и в Югоизточна Европа, днес определено може да се каже, че идеята за арсеновия бронз и нейното развитие принадлежи на носителите на късното Триполие. Оттам се наблюдава разпространение както на технологията, така и на най-ранните изделия, легирани с арсен както на север, така и на юг. Това най-добре може да се проследи чрез фиксиране разпространението на най-ранните метални ками, между които са и тези от Харамийската дупка, Хотница — Водопада и Дуранкулак.

Един от елементите, характеризиращи този период в Европа, е появата на най-ранните метални ками и ножове. В Средна и Югоизточна Европа те образуват цял хронологически хоризонт, който ние наричаме „хоризонт на най-ранните метални ками в Европа". Той съвпада по време с разглеждания тук Преходен период и от своя страна също се явява отражение на дълбоките социално-икономически трансформации, свързани със заникването като Балкано-Карпатската металургична провинция и с оформянето на Централнопонтийската металургична зона.

Без изобретяването на арсеновия бронз изработването от чиста мед на тези най-ранни режещи метални изделия от чиста мед практически не е било възможно. Двете явления — откриването на арсеновия бронз и направата на най-ранните метални ками, са взаимно свързани и взаимно се обуславят.

От технологична гледна точка най-ранните ками в Европа очертават два независими района на разпространение: Западен, обхващащ Карпатската котловина и Средна Европа, и Източен — Северозападнопонтийски район. Съществуват и определени хронологически различия в етапите на появата и функционирането им. Очевидно е, че идеята за изработването на метален режещ инструментариум принадлежала на носителите на културата Бодрогкерестур в Централна Европа. Това се вижда и от териториалното разпространение на този най-ранен тип както на юг (Баиле Херкулане, Островул Корбулуи), така и на изток от Карпатската котловина (Мъстачан, Мерешти, Ариущ). Подобен по форма на типа Бодрогкерестур, но различаващ се по своите малки размери е типът Софиевка (респ. тип Печица), представен у нас от един екземпляр от Харамийската дупка в Родопите. Това е и най-южното разпространение на този тип. Минитюаризирането на тези изделия се е наложило от споменатия вече „глад за метал" и е станало възможно именно поради изобретяването на арсеновата технология (това се потвърждава от спектралния анализ на камата от Городница, датирана към културата Триполие B2/CI—YI), както и от спектралния анализ на камата от Харамийската дупка. Типът Софиевка е малко по-късен от типа Бодрогкерестур, което се вижда и от покъсната поява на няколко негови разновидности (тип Шебастовце в Средна Европа например) и континуитивната му връзка с най-ранните ножове от ронноброизовата епоха — културата Езеро А (ножа от Езеро, хоризонт 10).

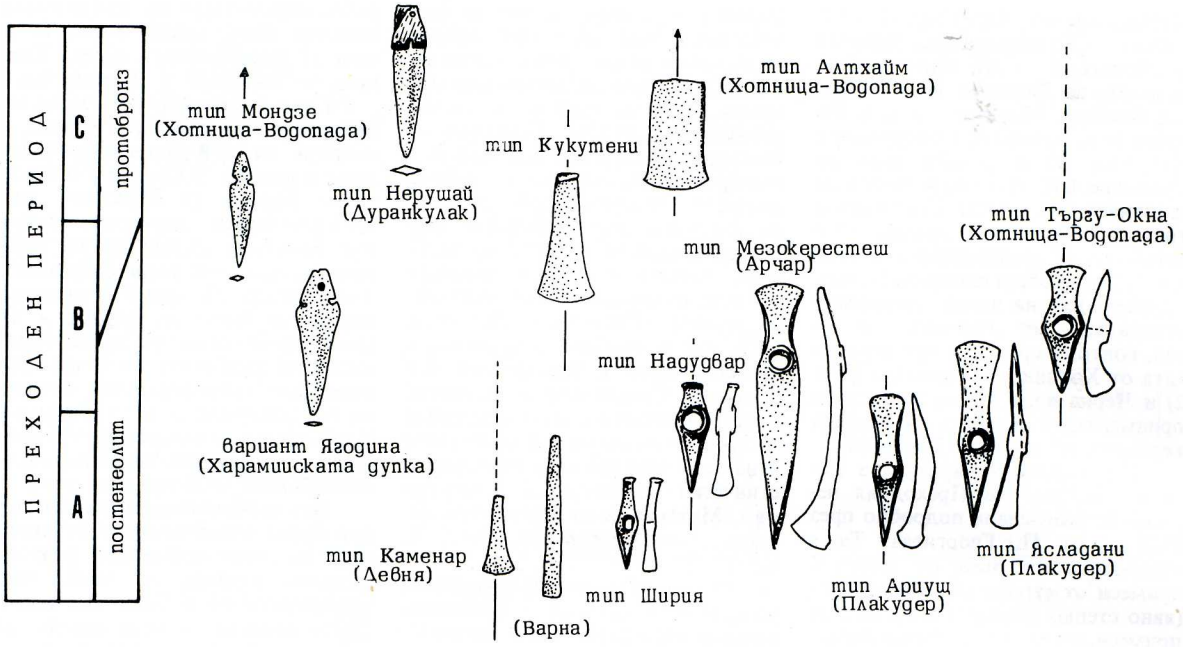

3

Х. ТОДОРОВА (1981)	И. ПАНАЙОТОВ (1984)	П. ГЕОРГИЕВА (1987)	И. ВАЙСОВ
Ранна бронзова епоха	Ранна бронзова епоха	Ранна бронзова епоха	Ранна бронзова епоха
ПРЕХОДЕН ПЕРИОД (постенеолит)	ПРЕХОДЕН ПЕРИОД	ПРЕХОДЕН ПЕРИОД: Галатин — късна фаза; Ребърково — ранна фаза	ПРЕХОДЕН ПЕРИОД: протобронз / постенеолит
Късен енеолит	Късен енеолит	Късен енеолит	Късен енеолит

4

● *Обр. 3. Типология на металните находки от Преходния период в България. Fig. 3. Typologie des trouvailles en métal pendant la période transitoire en Bulgarie*

● *Обр. 4. Сравнителна таблица на основните мнения в българската историография по проблема за Преходния период. Fig. 4. Table comparative des avis généraux abordants le problème de la période transitoire dans l'historiographie bulgare*

хоризонт 10).

Известните ни спектрални анализи показват, че различията между средноевропейските и източноевропейските ками не са само типологични, но и технологични. В Карпатската котловина за направата на най-ранните ками е използвана мед без примес на арсен, докато носителите на културите Кукутени и Триполие са използвали мед с примеси от арсен.

На базата на 34 спектрални анализа могат да се определят два химически състава на суровината, използвана за направата на най-ранните ками в Европа: безарсенова и арсенова мед. Безарсеновата мед е използвана преди всичко в района на Карпатската котловина и в района на Южна и Източна Словакия, както и за най-ранната кама у нас — тази от Харамийската дупка II (обр. 3). Нас обаче ни интересува най-вече втората категория — арсеновата мед.

С въпроса за арсеновия бронз е свързан и този за легирането на метала. Именно при тази група е много трудно да се отдели химическата от металургичната група. Все още остава неизяснен въпросът, какво количество арсен (As) може да се счита за естествен химически елемент, идващ от рудата, и какво за изкуственото легиране. До известни граници високата концентрация на арсена понижава границата на топене на метала, повишава неговата здравина и дава възможност за отливане на по-малки екземпляри с по-голяма устойчивост. Възприемайки като критерий само процентното съдържание на арсен в метала от най-ранните ками от Югоизточна Европа, могат да се определят три основни химически групи:1. As — 0,3—0,8 % (V група по Е. Н. Черных) (Маяки 3, Маяки V—1, Данку I и Нова Хута — Вицяже); 2. As — 1, 1—2,7% (подобна на VI по Е. Н. Черных) (Шевастовце (24), Шевастовце (35), Хотница — Водопада — кв. II—14,

Нерушай 9, Сарата — Монтеору, Городница, Търгу Окна — Подей и Харамийската дупка); 3. As — 3,0—10,0%. (Тудорово I—1, Усатово I—6, Усатово I—14, Усатово I—9, Усатово I—1, Хотница — Водопада — Кв. III—11, Усатово I—3). Въпреки че е много трудно на съвременния етап от изследванията да бъде отделена групата на метала с естествен примес от тази с изкуствено повишено съдържание на арсен, със сигурност може да се твърди, че за метал с изкуствен примес от арсен може да се счита третата химическа група, т. е. тази със съдържание на арсен над 3,0%, като за втората група това може само да се предположи.

Използването на арсеновата мед за направата на най-ранните метални сами е свързано преди всичко с ареала на културата Триполие и както отбелязва Е. Н. Черных „Допълнителното повишаване на съдържанието на арсена в метала е характерно за оръдията от т. нар. „Преходен период" от енеолита към бронзовата епоха в България", което отговаря именно на хоризонта на най-ранните метални сами в Европа. Интересно е да се отбележи, че през Преходния период у нас е направена и първата крачка към изобретяването на истинския бронз. Става дума за технологично достижение, констатирано при една от камите от Хотница — Водопада. Това е един от най-ранните бронзови предмети и на Балканите.

През Преходния период наблюдаваме дълбоки промени в цялостната обществено-икономическа и етнокултурна структура на Балканите. За късния енеолит тук са характерни три големи етнокултурни общности: културните комплекси Криводол — Салкуца, Коджадермен— Гумелница — Караново VI и културата Варна. Те са носители на една стабилна социално-икономическа структура с установени връзки. Всяко нарушаване на тази система води до дълбоки деструктивни явления, културна ретардация, миграции и др. Такива кризисни моменти обаче водят в крайна сметка и до изграждането на едни нови, винаги по-прогресивни икономически структури и до образуването на нови културни комплекси. Именно разпадането на енеолитната културна система и процесите на формиране на бъдещите раннобронзови културно-исторически общности представляват историческото съдържание на Преходния период. През IV хил. пр. н. е. комплексният и широкомащабният характер на тези явления засягат в една или друга степен цялата ойкумена, а не само България.

През 1981 г. Х. Тодорова, базирайки се на своите изследвания в областта на металургията, използва едновременно термините „Преходен период" и „Постенеолит" (вж. H. Todorova. Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. — PBF, IX, 14, München, 1981, Abb. 2) и дели целия период на три фази. Днешното състояние на проучванията дава основания за обособяването на два основни етапа в рамките на Преходния период (обр. 4).

В ранния етап, наречен *постенеолит* (или финал-енеолитен) доминират деструктивните явления както в поселищния живот, така и в металургията и керамичното производство.

Вторият етап, наречен от нас *протобронз*, се характеризира с бавна консолидация и формиране на нови културни образувания (културите Галатин, Певец — Черна вода I и т. н.), като ясно се открояват и набират сила редица нови елементи както в керамичното производство, така и в металургията и поселищния живот. Става дума за протобронзови елементи в типологията на културите, които в Северозападна България имат изразена северозападна ориентация, а в Североизточна България — североизточна насоченост. Това са и едни от важните предпоставки за възникването на по-късните раннобронзови културни образувания в България.

Иван Вайсов

Мястото на селището Телиш — Редутите, в проблема за Преходния период в България

Принос към изясняване на проблема за прехода от енеолита към ранната бронзова епоха дават резултатите от проучванията на праисторическото селище в м. Редутите при с. Телиш, Плевенско. Тясно свързани с проблема са резултатите от III и IV строителен хоризонт на селището.

Трети строителен хоризонт е разположен върху хиатус, покриващ II хоризонт. Той е бил опожарен и представлява затворен комплекс и се отнася към финала на късния халколит, комплекс Криводол — Салкуца — Бубани. Сред керамиката от този хоризонт е налице приемственост в културата. Материалите от този хоризонт са съществен принос за изясняването на датировката на медните брадвикопачки от типа Ясладани. Два екземпляра от този тип са открити върху пода на горяло жилище от III хоризонт. Жилищата от този хоризонт запазват глинобитната техника, характерна за късния халколит в Централна Северна България, а при керамиката се появяват някои нови елементи при украсата. Орнаментът от бяла, червена, жълта боя и графит е комбиниран с врязани техники.

Четвърти строителен хоризонт е възникнал върху опожарените и планирани деструкции на жилищата от III хоризонт. Дебелината му е 0,20 м. Селището от IV хоризонт заема площ от около 1,5 дка, което свидетелства за значително на брой новопридошло население. Разкрити са и още четири опожарени жилища, изградени върху стерилен терен. След напускането на жителите от този хоризонт тук вече никога не е имало друго поселение, т. е. находките се откриват в затворен комплекс и не са смесени с други, по-късни материали. Техниката на изграждане на жилищата, ориентировката и вътрешното им обзавеждане, както и керамиката се различават от тези на предшестващите хоризонти. Съдовете са изработени от глина с примес от пясък, растителни елементи и стрити черупки от миди и охлюви. Формата им също се отличава от къснохалколитните форми. За този хоризонт са характерни дръжките тип „шайбенхенкел"; високите, излизащи над устието плоски дръжки и различни по вид пъпковидни и езичести украси. Телиш IV е синхронен със Салкуца IV в Румъния и се отнася към хоризонта с шайбовидните дръжки.

Въз основа на резултатите от проучванията в Телиш могат да се направят следните заключения:

1) Краят на халколита на етнокултурния комплекс Криводол — Салкуца — Бубани е представен в Телиш III;

2) Феноменът Телиш IV — Салкуца IV е свързан с коренно различна халколитна култура. Носителите на тази култура не са свързани с коренното халколитно население;

3) Находките от Телиш IV — Салкуца IV са предшественици на по-късната раннобронзова култура Магура — Езеро — Коцофени;

4) Откритите два каменни зооморфни скиптъра в IV хоризонт спомагат за изясняване произхода и разпространението на този вид находки както в България, така и в Югоизточна Европа.

Венцислав Гергов

Праисторическото селище Хотница — Водопада и мястото му в проблема за Преходния период

Праисторическото селище Хотница — Водопада се отнася към т. нар. „Преходен период" от енеолита към бронзовата епоха в България. Разкопките се провеждат през периода 1978—1990 г. Получените резултати имат съществено значение при изясняването на важни въпроси на българската праистория, отнасящи се до загиването на енеолитните култури у нас, миграциите на степните народи по нашите земи и имат отношение към етногенезиса на траките.

Селището Хотница — Водопада се състои от два хоризонта. Първият (броен от горе на долу) има наземна жилищна архитектура, строена чрез забити в земята колове, преплетени с пръти и измазани с глина. Този хоризонт е горял.

За разлика от него жилищата от втори хоризонт представляват вкопани в стерилната почва ямиземлянки, които могат да се разделят на два типа: плитки, вкопани на дълбочина 0,30—0,50 м, и дълбоки, достигащи до дълбочина 1,30 м. Общият брой на вкопаните жилища е 17.

Открити са и 9 броя глинени съоръжения извън жилищата, представляващи вкопани в стерилната почва цилиндрични ями, интерпретирани като пещи-тандири.

Съществено значение за изследването на металургията от този период имат откритите в I хоризонт две метални ками и две игли. Направеният спектрален анализ на камите показва съдържание на арсен (As): при едната — 1,8%, а при другата — 8,0%.

Съществена разлика между керамиката от първи и втори хоризонт не се забелязва. Типични за Хотница — Водопада са: чашите без дръжки, с малки пъпки или малки хоризонтални прищипнати „квази" дръжки; паници със или без дръжки; разлати паници, вероятно с високо кухо столче; кани с вертикални дръжки; големи дълбоки питоси. Преобладаващата част от съдовете са без украса. По устията на някои от тях има насечки или ямички. Големите дебелостенни съдове имат барботинна или релефна украса. Върху някои тънкостенни съдове с фина повърхност се среща рисувана с бяла боя геометрична украса, характерна за съдовете от културата Черна вода I. Срещат се още и канелюри. Сред керамиката бе намерен и един фрагмент с шнурова украса тип „гъсеница", характерна за културата Кукутени BI — Триполие CI.

Най-близки паралели на селището Хотница — Водопада се откриват в културата Черна вода I, в Певец II, Овчарово — Платото, Кукутени BI/Триполие CI.

Вълка Илчева

За финала на енеолита в Югозападна България

Когато говорим за Преходния период от енеолита към бронзовата епоха, трябва да имаме предвид различните тенденции в протичането му в отделните райони. В най-южните райони на страната, както личи и от ситуацията в Имамова дупка, Смолянско, енеолитните култури се задържат и в периода, който в Северна България вече е постенеолитен. В долината на Средна Струма не са регистрирани късноенеолитни селища. От финалния етап на енеолита са установени няколко обекта на юг от Кресна. Този факт вече поражда проблема за наличие на хиатус, както и за движение на население от север на юг именно в края на енеолита.

През 1980 г. бе проучена площ от 200 кв. м от селището при Коларово. То се намира в района на Подгорието, на десния бряг на р. Струмешница, на около 12 км от поречието на Струма. Дебелината на културния пласт е 0,35 — 0,65 м (без ямите). В селището са застъпени два хронологически етапа, от които по-ранният е представен с един опожарен хоризонт с части от две жилища (Коларово I). Вторият етап представлява един неопожарен хоризонт, попадащ в орницата, от който са регистрирани няколко ями.

Етапът Коларово I се отнася към културата Криводол — Салкуца и е най-южното селище от нейния ареал в България. Въпреки очевидното сходство на материалите от Коларово I с материалите от селищата от фаза Салкуца III — Криводол в Перник, Окол Глава, Садовец, Телиш III и др. трябва да се отбележи, че като цяло в комплекса от Коларово I липсват типичните за тази култура елементи в керамиката като нокътната барботина, характерните вдълбнати орнаменти върху амфоровидните съдове, сложните графитни и рисувани орнаменти. В етапа Коларово II обаче се срещат вече и типичните за Преходния период врязани и издраскани орнаменти от къси резки, образуващи хоризонтални ивици, снопчета или мрежа, запълваща триъгълни полета, както и набоден пояс в основата на шията. Тези нови елементи свързват, от една страна, Коларово II със Салкуца IV и отчасти с Галатин, а от друга, с културата Рахмани в Тесалия.

Анализът на материалите от Коларово вочи до следните изводи:

1) Културата Галатин от Преходния период не покрива изцяло ареала на културата Криводол — Салкуца. Южните райони на последната имат по-плавно развитие в периода на прехода към бронзовата епоха;

2) Хронологическото място на Коларово I трябва да се търси в самия финал на културата Криводол — Салкуца, а Коларово II попада хронологически в Преходния период. Като хипотеза може да се допусне, че Коларово I представлява едно ретардирало явление на късния енеолит в района на р. Струмешница. В този смисъл е възможно селището изцяло да попада в постенеолитния етап на Преходния период;

3) Между Коларово I и II няма съществена промяна на технологичната традиция в керамиката, което говори за развитие на едно и също население през двата етапа. Следователно Преходният период в този район не е свързан с големи етнокултурни промени;

4) Липсата на редица елементи, характерни за шайбенхенкелхоризонта, потвърждава мнението за едно по-продължително развитие на енеолита в югозападните райони, където влиянието на първата степна инвазия е проникнало само частично.

Лиляна Перничева

Централните Родопи и проблемът за Преходния период от енеолита към бронзовата епоха

Археологическите проучвания в района на Централните Родопи разкриха една своеобразна праисторическа култура от края ня енеолита и Преходния период. Формирането и развитието на тази култура не е свързано с предшествуващо развитие на неолита и ранния енеолит в района.

Находките от късния енеолит и Преходния период са открити в 13 пещери от Ягодинския пещерен подрайон и в две открити поселения. Проучени са само пещерата Харамийската дупка и Ягодинската пещера. Очевидно пещерите в района са използвани като сезонни жилища — през зимата.

Обитаваната част в Ягодинската пещера е най-горният етаж от пещерата, която представлява обширна зала с размери 25 × 35 м. Тук бяха открити три строителни хоризонта. Първият хоризонт се отнася към късния енеолит и е опожарен изцяло. Вторият и третият хоризонт също са опожарени.

Керамичният комплекс от Ягодина I намира аналогии с финалния етап на културата Криводол — Сълкуца — Бубани. За него са характерни съдове, украсени с графит и пастозна боя. При пастозната техника са използвани два цвята охра — жълт и червен. С пастозна боя са нанасяни предимно линеарни мотиви. Малка група съдове, предимно вазовидни, са украсени с графитен линеарен орнамент в горната част и пастозна линеарна рисунка в долната част.

Керамиката от Преходния период в Ягодинската пещера (Ягодина II) показва определен континуитет с късноенеолитния хоризонт. Всички форми от Ягодина I продължават съществуването си. Нови са чашите с по една или две дръжки. Промяна се наблюдава в технологията — глината е лошо пречистена, дебелината на съдовете се увеличава, устийните ръбове на паниците и купите са удебелени и сложно профилирани. Друга нова форма са паниците с конична форма, силно извит навън устиен ръб и две езичести дръжки, вертикално пробити. Появяват се група купи с израстък над устието. Повърхността на съдовете е само добре излъскана, без ангоба. В орнаментацията на керамиката от Ягодина II изчезва графитният орнамент, а пастозната техника става по-груба. Открити са и три фрагмента, украсени с бяло рисуван мрежест орнамент (подобни са открити в Дуранкулак и Хотница — Водопада). Макар и рядко, се среща и врязан орнамент.

Материалите от Ягодинската пещера, Харамийската дупка и общо от района на Централните Родопи, отнасящи се към т. нар. „Преходен период", са носители на ретардираци енеолитни традиции.

В исторически аспект понятието „Преходен период" оправдава съществуването си, но е необходимо обектите и отделните райони, хронологически попадащи в него, изрично да бъдат отнасяни или към ретардирания енеолит, или към етапа на формиране на ранннобронзовите култури.

Мая Аврамова

Към проблема за Преходния период от енеолита към бронзовата епоха в България

Когато става дума за Преходния период от енеолита към бронзовата епоха не трябва да се забравя приносът на Х. Тодорова за въвеждането на това понятие в българската праистория. Евентуалната подмяна на предложения от Х. Тодорова термин „Преходен период", използван от мен и други български автори за обозначаване на периода, започващ от края на класическите енеолитни култури Криводол — Сълкуца — Бубани, Коджадермен — Гумелница — Караново VI и Варна и завършващ с началото на културите от ранната бронзова епоха Черна вода III и Езеро, би имала смисъл само ако се направи от автор, който едновременно с новото наименование даде и съществени научноизследователски приноси към проблематиката. Определянето на хронологическите граници на периода като цяло, дори само за културите, разпространени на територията на България, може да бъде само конвенционално, тъй като от досегашните изследвания вече е видно, че развитието на процеса на разпадане на старата енеолитна система от взаимносвързани култури и формирането на нови е постепенно. В Долнодунавския район например първо прекъсват развитието си културите в Източна България, а едва след това тези от Западна България.

В някои мои работи, както и в някои от по-ранните работи на румънските учени са предложени вътрешни периодизации на долнодунавските култури от Преходния период. Един от най-трудно разрешимите въпроси в момента е синхронизирането на отделните фази на културите от Преходния период. В този смисъл изглежда незащитимо становището за разделянето на две, на постенеолит и протобронз, на Преходния период в Долнодунавския район. Формално предложеното от И. Вайсов деление изглежда правилно и точно, но е трудно приложимо към конкретните явления, тъй като все още липсват много данни за стратиграфията и хронологическата позиция на редица материали и по-специално за отделните метални находки.

Петя Георгиева

Преходът между енеолита и бронзовата епоха в светлината на радиовъглеродните дати

Радиовъглеродните дати дават възможност за една сравнително обективна оценка на продължителността на прехода между енеолитната и бронзовата епоха, на неговите хронологически граници, както и синхронизирането му със съседни култури. Малобройността на С-14-датите от Преходния период обаче налага да се опрем и на датите за края на енеолитната епоха и началото на бронзовата епоха.

Като цяло С-14-датите за късния енеолит се движат между 5750 и 5450 вр. Датите за финалния му етап в отделните райони от страната се различават значително. В Североизточна България те се концентрират между 5600 и 5500 вр., като стойностите им не падат под 5500 вр. Малко по-късни се явяват двете дати от Долнослав (хоризонт I) — 5530 ± 60 и 5480 ± 60, които дават основание да се предположи, че енеолитът в Тракия загива малко по-късно, отколкото в Североизточна България. Датите за финала на културите Варна и Коджадермен — Гумелница — Кара-

ново VI (КГК VI) съвпадат с тези за края на културата Кукутени А2 — Триполие А3. Датите от средните етапи на културата Криводол отговарят на тези за финала на КГК VI и Варна.

Датите за края на културата Криводол се концентрират между 5250 и 5200 вр. Те са близки до датите от късните етапи на културата Тисаполгар в Унгария и попадат между датите от Триполие BI и тези за Триполие B II.

Най-дълго енеолитните традиции се запазват в Родопите. С-14-датите от Харамийската дупка и Ягодинската пещера се движат между 5250±60 и 4960±50 вр. Те съвпадат с датите от първата половина на културите Триполие B II и Бодрогкерестур.

Калибрацията на С-14-датите от края на енеолитната епоха се затруднява от известни несъответствия между наблюденията за развитието на С-14-датите от археологическите обекти и хода на калибрационната крива за този период. Според тях краят на културите Варна и Караново VI е около 4370—4320 кал. ВС, на културата Криводол — около 4100—4000 кал. ВС и на селищата в Родопите — около 3900—3800 кал. ВС. Според нас този етап е доста по-кратък — между 4100—4050 кал. ВС в СИ България и 3800—3750 кал. ВС в Родопите (краят на Караново VI е около 4050—4000 кал. ВС, а на културата Криводол — около 3950 — 3850 кал. ВС).

Началото на ранната бронзова епоха (РБЕ) в Южна България може да се определи със значителна точност благодарение на серията С-14-дати от Езеро А. Въпреки че тя попада в продължителната аномалия между 3400—2900 кал. ВС, анализът на изменението на датите по хоризонти и съпоставянето им с високопрецизните калибрационни криви показва, че началото на РБЕ, представена в Езеро, трябва да се търси не по-рано от 3150 кал. ВС. Дори ако се приеме съществуването на предезеровски етап, то началото на РБЕ ще се удревни не повече от 3250—3200 кал. ВС. Що се отнася до СИ България, то най-ранните засега С-14-дати са от обекти, принадлежащи на Ямната култура. Калибрацията на тези дати дава интервала 3000/2900 — 2600/2500 кал. ВС. Сравняването на датите за края на енеолита и началото на бронзовата епоха показва, че Преходният период между тях обхваща от 600 до 900 години.

За Преходния период са известни дати от два обекта — Певец и Хотница — Водопада. Стойностите на датите са близки помежду си, като се колебаят между 5110±50 вр. и 4830±60 вр. с концентрация между 4950 и 4850 вр. Към тези дати могат да се добавят и датите от Магурата — 5086±60 вр. и 5015±50 вр. Те са публикувани като отнасящи се към най-долния хоризонт от РБЕ в пещерата, но не отговарят на останалите дати от този период. Същевременно някои материали дават основание да се предполага, че там е имало и пласт от Преходния период, на който отговарят С-14-датите, разрушен от селището от РБЕ. С-14-датите за Преходния период са много близки и следват непосредствено след датите за края на енеолита в Родопската област. Те съвпадат с датите за културата Триполие CI, за финала на културата Бодрогкерестур, както и с тези за „Шайбенхенкел хоризонта“ в Средна Европа. Калибрацията на датите е между кал. 3750 и 3550 кал. ВС.

За периода, оставащ между 3550 кал. ВС и началото на РБЕ (3250—3200 кал. ВС), засега няма никакви данни от територията на България. От съседните области радиовъглеродното датиране поставя в този хронологически отрязък културите Триполие CII и Баден — Болераз.

Радиовъглеродното датиране на края на енеолитната епоха, Преходния период и началото на бронзовата епоха дава възможност да се очертаят някои основни тенденции:

1) Загиването на късноенеолитните култури от територията на България не е краткотраен акт, а продължителен процес, не по-къс от 300—350 години. Този процес има ясно изразена посока — от североизток към югозапад;

2) Разпространението на селищата от Преходния период обхваща значително по-кратък хронологически период и не следва стъпаловидното загиване на късноенеолитните култури. По тази причина цензурата между края на енеолита и появата на селища от преходния период е различна в отделните области. Докато в СИ България тя достига 300—350 години, то в Родопската област хронологически хиатус въобще няма.

Тези две тенденции изглеждат тясно свързани с две други, които досегашните археологически проучвания очертават:

— концентрацията на селищата от Преходния период се увеличава също в посока североизток — югозапад;

— в същата посока се забелязва и нарастване на елементите на енеолитната култура, проникнали сред новото население и възприети от него. Това личи при сравнение на материалите от Певец, Хотница — Водопада и Телиш и тези от Коларово и Харамийската дупка.

Явор Бояджиев

Финалът на каменно-медната епоха и първият етап на ранната бронзова епоха в Югоизточна Европа (IV хил. пр. н. е.)

Твърди се, че между Караново VI и Караново VII има стратиграфски хиатус, характерен за останалите проучени селищни могили в Тракия (с изключение на Юнаците).

Въз основа на стратиграфските данни от Съл̀куца и пещерата Бъйле Херкулан (Олтения), полувисочинното селище при с. Телиш, Плевенско и др. се установява, че на хиатуса, който е характерен за селищните могили от Тракия над културните напластявания от Караново VI, хронологически съответстват културите от „Шайбенхенкел хоризонта“.

Под финал на каменно-медната (медната) епоха трябва да се разбира последният ѝ период, развил се изцяло или частично след края на класическите култури. В него са разграничени два етапа.

През първия етап от финала на каменно-медната епоха най-вероятно започва развитието на културата Черна вода I в Източнодолнодунавския басейн. Към етапа от Западнодолнодунавския басейн трябва да се отнесе и краят на комплекса Криводол — Съл̀куца — Бубани Ia. Не може да се твърди със сигурност, че краят на Караново VI в Тракия съвпада с края на Гумелица от Източнодолнодунавския басейн. Не е изключено изцяло или частично краят на Караново VI в някои селищни могили да е синхронен с края на Криводол — Съл̀куца — Бубани Ia (IV фаза).

Към втория етап от финала на медната епоха се отнася хоризонтът Съл̀куца IV — Телиш IV — Бъйле Херкулан II — III —Злотска печина. Посочените обекти от хоризонта са не само синхронни, но могат да бъдат обединени в една култура, ареалът на която включва Олтения, Северозападна България, Северна Сърбия и румънски Банат. Най-подходящото наименование на културата е Съл̀куца IV—Телиш IV. Тя граничи на изток с културата Черна вода I, която продължава своето развитие в Източнодолнодунавския басейн.

Южно от Среднодунавския басейн най-общо към финала на медната епоха могат да се отнесат следните групи или обекти: групата Шуплевац — Бакърно гумно (Пе-

лагония); пещерите Ягодина и Харамийската дупка в Западните Родопи, както и най-горните (силно разрушени) хоризонти от селищната могила Долнослав в северните склонове на Родопите.

В континентална Гърция през финала на медната епоха продължава развитието на културa Рахмани в Тесалия, а в Южна Гърция — на културата от „финала на неолита".

Ареалът на разпространение на „шайбенхенкел" засега включва цяла Източна Централна Европа, Далмация, Западнодолнодунавския басейн, като отделни елементи се срещат и в Източнодолнодунавския басейн (Олтеница Рение I), а на юг достига да Южна Гърция.

Въз основа на сравнителния анализ може да се приеме, че най-ранните раннобронзови обекти в Източнодолнодунавския басейн са Хотница — Водопада и Олтеница Рение II. Те се синхронизират с хиатуса Ситагри III—Ситагри IV и предхождат хоризонта Болераз—Черна вода III. Калибрираните абсолютни дати от Хотница—Водопада са преди втората половина на IV хил. пр.н.е. и са засега най-ранните дати от началото на бронзовата епоха в Югоизточна Европа.

В Северозападна Анатолия първият етап от ранната бронзова епоха е представен в Кум тепе IБ1-4 и Полиохни I—IIA.

Важно е да се отбележи, че долната хронологическа граница на началото на първите раннобронзови култури от Югоизточна и Източна Централна Европа досега не съвпада. Тя е между 3600 (Хотница—Водопада) и 3200 (Езеро) г. пр.н.е. Началото на Баден — Болераз в Източна Централна Европа е около 3400 г. пр.н.е. Аналогична е долната хронологическа граница и на началото на Ситагри IV.

Лолита Николова

In memoriam
проф. Борис Геров (1903—1991)

Класическата филология в България претърпя тежка загуба. Почина проф. Борис Геров, един от най-добрите латинисти у нас, един от най-добрите изследователи на римския период от историята на българските земи, водещият учен в областта на латинската епиграфика.

Б. Геров е роден на 5 май 1903 г. в Самоков. Завършва през 1926 г. класическа филология в Софийския университет. През 1926 — 1927 г. специализира в Лайпциг по проблеми на класическите езици и класическата древност. До 1940 г. той е учител по латински език в класически гимназии в София поради липса на възможности за научна работа. Едва през 1940 г. е избран за асистент в Катедрата по класическа филология, където работи като доцент (от 1948 г.), като редовен професор (от 1954 г.), като ръководител на тази катедра (1955 — 1969) до пенсионирането си.

Проф. Геров със свойствената си изключителна работоспособност в продължение на близо три десетилетия създаде основни трудове, посветени на историята, културата и езиковите отношения в римските провинции Долна и Горна Мизия, Тракия, Македония.

Блестящ познавач на латинския език, той започва изследването на латинските епиграфски паметници, чието значение като оригинални и сигурни локални документи той вярно оценява. Проф. Геров е фактическият създател на латинската епиграфика на съвременно ниво у нас. Той издигна нейния престиж на национално и международно ниво. Той издири и събра всички латински надписи от дн. Северна България, подложи ги на критична преценка и ги използва като основна документация в неговите основни изследвания върху романизма в Долна Мизия през I—III в. Той пръв постави у нас проблема по тези проучвания, които имат важно значение при решаването на проблемите за етнокултурното състояние на българските земи в навечерието на създаването на българската държава. На тази основа той създаде и своя монументален труд — „Корпус на латинските надписи от Северна България. Част II" (надписите между реките Искър и Янтра). Написан на латински език, той сумира всички познания по тази документация, натрупани у него през цялата му многогодишна изследователска дейност, и го превърна в основен инструмент за работа на историци и филолози. Трудът бе удостоен с академична награда на БАН за 1991 г.

Своите ентокултурни изследвания върху римските провинции, включени в територията на дн. български земи, той продължи и по отношение на долината на Горна и Средна Струма. В резултат бяха публикувани четири тома „Проучвания на западнотракийските земи през римско време". Особено значение има том II, където е обхванатa историята на Софийско и на римска Сердика.

Голямо постижение на проф. Геров е неговата обширна монография върху „Поземлените отношения в Мизия и Тракия I—III в." Претърпяла две издания в България, тя бе обнародвана и на английски език през 1988 г. от международното издателство „А. М. Хакерт" в Амстердам.

Много са студиите на проф. Геров, посветени на различни езикови, исторически, културни проблеми: латино-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи, за границата между разпространението на латински и старогръцки език на Балканите, за границата между Долна Мизия и Тракия, за възникването на емпориона Пизос и вътрешните демографски проблеми на Тракия; пръв установи, че Нове е бил муниципиум, пръв датира кога е създадена колонията Ескус, установи нови моменти в кариерата на имп. Деций, осветли процеса на навлизането на Рим в дн. Северна България през I в. от н.е., проучи почетната титла „тракарх", предложи нова датировка на надгробните паметници, откривани по долината на Средна Струма, предложи нови и оригинални идеи около проблематиката за възникването на римските градове по Долни Дунав, осветли редица въпроси около селската община в Тракия, пръв установи пътищата, по които са проникнали готите в средата на III в. в дн. Северна България на базата на проучването на колективните монетни находки.

Познаващ в подробности епиграфската документация на I—III в. от Долна Мизия и Тракия, проф. Геров за пръв път в нашата историография я осмисли и я превърна в сериозна документационна база за

проучването на тези провинции. Това е неговият голям принос в тези изследвания, който ще бъде осмислян и доразвиван от следващите изследователи. Проф. Геров създаде трудове, без които никой работещ по тези въпроси, не би могъл да мине в бъдеще.

Международното признание на проф. Геров намери израз в избирането му за член-кореспондент на Германския археологически институт и за редовен член на Бразилското дружество по класическа филология (Рио де Жанейро).

С голямо лично обаяние на учен, със своята изключителна скромност проф. Геров остави незабравими спомени у всички свои ученици и следовници.

В. ВЕЛКОВ

Пълна библиография на неговите трудове вж. в сборника, подготвен от негови ученици и колеги: Studia in honorem Borisi Gerov. Sofia, Sofia Press, 1990, 11—16.

In memoriam
проф. д-р Георги Михайлов (1915—1991)

Почина един от най-видните представители на нашата наука за класическата древност, световнопризнат епиграф, почина проф. д-р Георги Михайлов.

Роден през 1915 г. в Сливен, той завършва класическа филология в СУ „Св. Климент Охридски". От 1940 г. е асистент към Катедрата по класическа филология в сектора по старогръцка филология, където е избран за доцент, за редовен професор и работи до пенсионирането си. Въведен от чл.-кор. В. Бешевлиев и акад. Димитър Дечев в проблематиката на старогръцката епиграфика, той я издигна на национално и международно ниво. Продължителни специализации във Франция при учени като проф. П. Шантрен, проф. Л. Робер и др. го усъвършенстваха в областта на класическото (старогръцко и латинско) езикознание, в античната литература.

Още като студент той проявява изключителни способности и данни за изследователска дейност. Неговата дипломна работа (публикувана по-късно с разширения и добавки) „Езикът на старогръцките надписи в България" и до днес не е загубила своята научна стойност. Следват сбирки и изследвания върху античните епиграми, открити в България, изследвания върху отделни гръцки надписи. Всичко това водеше към създаването на Корпус на всички гръцки надписи. В резултат на близо петнадесет години работа, провеждана при изключително трудни условия, когато трябваше да се обикалят десетки и десетки градове и села в България, да се издирят всички надписи, някои от които стояха забравени, а други наивно публикувани, бе създаден петтомният монументален труд „Гръцки надписи, открити в България". Трудът, написан на латински език, се отличава със своя комплексен коментар, какъвто малко подобни издания в Европа познават. Той бе веднага награден от Френската академия за надписи и художествена литература (Париж) и влезе в златния фонд на световната епиграфска книжнина. Международният авторитет на проф. Михайлов особено порасна, когато по негова инициатива бе създадена през 1977 г. Международната асоциация по латинска и гръцка епиграфика, на която той бе избран и остана несменяем председател до смъртта си. Той бе председател на Организационния комитет на IX международен конгрес по епиграфика в София (1987 г.). Въпреки тежката болест, от която страдаше през последните години, той успя да довърши последния том VI от своя Корпус, в който включи всички надписи, публикувани след издаването на Корпуса, и по този начин напълно завърши едно изключително голямо научно дело. Посмъртно ще излезе и негов учебник по епиграфика (първият у нас), който по своята насоченост като наука, разкриваща културата и историята на дадена област, е нова идея в световната литература по епиграфика.

Проф. Михайлов защити докторска дисертация в Сорбоната в Париж по проблеми на древнотракийски митове (бе разработен митът за Терей). С това в науката бе въведена нова тематика, разработвана на основа на съвременна методика и съвременни виждания по тези въпроси.

Многобройни са неговите студии върху проблеми от развитието на тракийския език, разработвани на базата на сравнения с други индоевропейски езици. В това отношение бяха преосмислени много погрешно направени етимологии, поставени бяха нови виждания за образуването на личните и местните тракийски имена. С особено значение са неговите изследвания върху надписите от Рогозенското съкровище, в които той посочи най-правилната методика за тяхното разбиране.

Блестящ познавач на старогръцката епиграфска документация, той умело я използва в изследването на въпроси от историята на Мизия и Тракия, свързани с дейността на римските императори Антонин Пий, Марк Аврелий, Септимий Север и др. С голямо значение са и неговите изследвания върху отделни тракийски владетели.

Проф. Михайлов е автор и на редица изследвания върху проблеми на старогръцката литература, участва в написването на учебник по граматика на старогръцки език. Със свои по-млади колеги от Катедрата по класическа филология организира превеждането на български език на десетки произведения на античната литература, между които особено място заемат неговите преводи на диалози на Платон. Това бе голямо културно дело. За пръв път българската общественост, българският читател се запознаха с непреходни творби на световната литература, останали по различни причини непреведени.

Научното дело на проф. Михайлов съдържа богата и изчерпателна документация, съдържа нови идеи, предложени от учен с изключителни качества на откривател. С голямо умение той прилагаше съвременни интердисциплинарни методи. Никой в бъдеще, който потегля по тези проблеми, които са работени от проф. Михайлов, няма да може да мине, без да се съобрази с казаното от него.

Неговото международно признание намери израз в избирането му за член на авторитетни чуждестранни академии, университети и институти: член-кореспондент на Британската академия на науките, на Френската академия за надписи и художествена литература, на Германския археологически институт. Той е доктор хонорис кауза на университета в Бордо (Франция).

Човекът и ученият Георги Михайлов дълго ще живее в спомените на неговите ученици.

В. ВЕЛКОВ

Книгопис

Общи съчинения

Аврамов, Ив. Поява и развитие на градовете до края на античността. — Год. ВИАС — София, 34, 1990, №2, 255—274.

Бакалова, Елка. „Гореща преданост" към българската старина. — Логос, 1991, №2, 43—44.

Научната дейност на руския византолог А. Н. Грабар в България.

Бешевлиев, Боян. Старите географски карти до XIX в. като извор за историята и историческата география на българските земи. — Пом. ист. дисциплини, 5, 1991, 129—139.

Боголюбова, Евгения. Хоби, любов и археология. — София, 1991, №10, 6—7.

За Ралф Ходинот и книгите му по българска история и археология.

Вангелов, Д., К. Бонев и А. Цончева-Бонева. Литоложки особености на скалите в местността „Боженишки Урвич", Ботевградско, тълкувани като астрални знаци. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 171—176.

Василева, Катя. Още веднъж за каменните дискове. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 168—170.

Допуска, че се отнася до кариера за хромели.

Велков, Велизар. Гаврил Кацаров. С., Унив. изд. „Климент Охридски", 1991. 123 с. (Библ. „Видни университетски учени").

Вълев, Петър. Мястото на археоастрономическите изследвания в българската археология. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 102—107.

Графичен и статистически анализ на астрономически символични знаци с приложение при анализа на археоастрономически изображения. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 183—193.

Авт.: Тодор Стойчев, Алексей Стоев, Пенка Мъглова и Уляна Стойчева.

Академик Иван Дуйчев. In memoriam. — Пом. ист. дисциплини, 5, 1991, 262—264.

Желева-Мартинс, Добрина. Астрономическа семантика на архитектурната форма. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 256—264.

Класанов, Методи. [За историята на архитектурата по българските земи]. — Архитектура, 1990, №3, 64—66.

Ковачева, Мери. Втора Южноевропейска конференция по археометрия Делфи, 19—21 април 1991. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 289—291.

Кузев, Александър. Член-кореспондент Веселин Бешевлиев на 90 години. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 5—8.

Кулев, Ивелин. XXVII международен симпозиум по археометрия [2—6 април 1990 г. в Хайделберг]. — Археология, 1991, №1, 66—68.

Петров, Петър. Дневникът на Богдан Филов за пътуването му в Македония през 1916 година. — Военноистор. сб., 1991, №5, 116—139; №6, 97—125.

Продължение от кн. 4.

Първи национален симпозиум по археоастрономия, Толбухин, 22—24 ноември 1988. Програма. Толбухин, 1988. 136 с. (Интердисциплинарни изследвания, 15).

Съдържа резюмета на докладите, утвърдени от Програмния комитет на симпозиума.

Радославова, Цветанка. Спецификата на археоастрономическите изследвания. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 108—114.

Рибаров, Георги. Проучване на останките от мекотели от археологически обекти в Югоизточна България. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 66—82.

От праисторическата, античната и средновековната епоха.

Станев, П. и Т. Овчаров. Археологически проучвания в землищата на Леденик, Шемшево, Момин сбор и Пушево. (Към археологическата карта на Великотърновската община). — Год. музеите Сев. България, 16, 1990, 5—21.

Праисторически, антични и средновековни обекти.

Стойчев, Тодор и Алексей Стоев. Астрономическа интерпретация на някои графити от българските пещери. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 194—202.

От различни епохи.

Georgiev, D. Hr. Geophysical modelling by prospecting of archaeological sites. (Applied to the Archaeological preserve of Debelt, near Burgas). — Бълг. геофиз. сп., 1990, №3, 34—42.

Todorova, Elisaveta. Bulgaria Pontica Medii Aevi. V. — Etud. balk., 1991, No 4, p. 139.

От 27—31 май 1991 г. в Несебър.

Праистория

Барлай, Каталин и И. Богнар-Куциан. Погребальный обряд в первобытных могильниках бассейна Карпат. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 221—230.

Каменно-медна епоха.

Бонев, Александър Г. Нови археологически паметници от тракийските земи, свързани с астралните култове през праисторическата епоха. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 161—164.

Генчева, Юлия. Технико-технологично изследване на глинен съд от неолитна селищна могила Самоводене. — Изв. Ист. музей — Велико Търново, 6, 1991, 108—115, 2 с. ил.

Илиев, Илия. Халщатско селище край с. Дряново, Ямболско. — Изв. музеите Югоизт. България, 13, 1990, 7—14.

Колева, Веселина. Календарь в древности по археологическим источникам. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 25—30.

По находки от палеолита и енеолита.

Начев, Иван и Кънчо Кънчев. Палеогенските кремъчни скали в Родопите. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 25—30.

Неделчев, Неделчо. Слънчеви домове от Поляница и Монофацию в соларните религии на Балканите. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 165—170.

Николов, Васил. Календарна интерпретация на култовата сцена от Овчарово. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 97—103.

Николов, Васил. Проблемът за централнобалканските миграционни пътища през ранния неолит: интердисциплинарен подход. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 9—24.

Радунчева, Ана. Скални светилища от каменно-медната епоха в Източните Родопи. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 141—150.

Станев, Петър Ив. Резултати и перспективи на праисторическите изследвания във Великотърновския регион. — Изв. ист. музей — Велико Търново, 6, 1991, 99—197.

Стоев, Алексей и Тодор Стойчев. Лунни обсерватории по българските земи. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 137—144.

Bailey, Douglass W. The Living House: Signifying Continuity. — In: The Social Archaeology of Houses. Edinburgh [Univ. Press], 1990, 20—48.

Разглежда жилищата в Овчарово.

Bailey, Douglass W. The Social Reality of Figurines from the Chalcolithic of Northeastern Bulgaria: the Example of Ovcharovo. [Дис.... д-р на филос. н., унив. в Кембридж]. Vol. 1-3. Cambridge, 1991.

Vol. 1. Texte. 234 p.

Vol. 2. Appendices.

Vol. 3. Maps. Figures, Plans.

Banffy, E. Cult and Archaeological Context in Middle and South-East Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. — Antaeus. Communi-

cations ex Inst. Archaeol. Ac. Sc. Hung., 19—20, 1991, 183—249.

И в българските земи.

Breunig, Peter.[14] C-Chronologie des vorderasiatischen, südost- und mitteleuropäischen Neolithikums. Mit einem Beitrag von Horst Willkomm. Köln etc., Böhlau Verlag. 1987. 316 p., 50 Abb., Tab., Beilagen. (Fundamenta. Monographien zur Urgeschichte. Reihe A. Bd 13).

Рец.: Georg Kossack. — Germania, 69, 1991, No 2, 433—445.

Comşa, Eugen. Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii. Bucureşti, 1987 (Biblioteca de arheologie, 48).

Рец.: Хенриета Тодорова. — Добруджа, 6, 1989, 176—178.

Georgieva, P. Ethnocultural and social-economic changes during the transitional period from Eneolithic to Bronze Age in the region of the Lower Danube. — Godişniak (Akad. Nauka i Umetnosti Bosne i Hersegovine), 28, 1990, 239—245.

Greenfield, H. J. Zooarchaeology and Aspects of the Secondary Products Revolution: A Central Balkan Perspective. — Archaeozoologia (FRA), 3, 1989, (1990), No 1—2, 191—200.

Неолит.

Ivanov, Ivan. The Birth of European Civilization. [Албум]. S., Borina, 1992. 16 p. ill.

Находките от Варненския енеолитен некропол.

Kozlowski, J. K. The Transition from the Middle to the Early Upper Palaeolithic in Central Europe and the Balkans. — In: The Early Upper Paleolithic. Evidence from Europe and the Near East. London, 1988, 193—235. (BAR. Internat. Series, 437).

Преходът и в българските земи.

Marinescu-Bîlcu, Silvia. Askoï et rhytons énéolithiques des régions balkano-danubiennes et leurs relations avec le Sud, à la lumière de quelques pièces de Căscioarele. — Dacia, 1990, No 34, 5—21.

И от българските земи.

Mineria y metalurgia en las Antiguas civilizaciones Mediteráneas y Europeas. Coloquio Internacional Asociado, Madrid, 24—18 Octubre 1985. Vol. 1—2. Madrid, Ministerio de Cultura, 1989.

За металургията през халколита в България (Ай Бунар).

Parsamyan, Elma. Archaeoastronomical Investigations in Armenia. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 125—130.

Данни, че още от 2600 г. пр. н. е. са били извършени астрономически наблюдения.

Pittionis, Richard. Systematische Urgeschichte. Geschichte der Alten Welt vom ersten Auftreten des Menschen bis zur Erfindung und Verwendung der Schrift. Bd. 1-6. Wien, s. a.

Bd. 1. Methodenlehre. 7+504+11 pp.

Bd. 2. Lithikum. 8+1058+61 pp.

Bd. 3. Keramikum. 9+1532 pp.

Bd. 4. Früh-Metallikum. 10+1951 pp.

Bd. 5. Mittel-Metallikum. 1868 pp.

Bd. 6. Spät-Metallikum. 2002+23 pp.

Сведения за българските земи във всички томове (вж. т. 3, с. 1181; т. 4 — с. 308; т. 5 — с. 1513 и сл.; т. 6 — с. 967 и сл., 1660 и сл.).

Рец.: Stefan Nebehau. — Anzeiger der Phil.-hist. Klasse der ÖAW, 127, 1990, 59-76.

Pleslova-Štikova, Emilie. Archaeoastronomy of the Eneolithic Period in Bohemia. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 115—124.

Todorova, H. Die social-ökonomische Struktur der Varnakultur an der westlichen Schwarzmeerküste. — Godišniak. (Akad. Nauka i Umetnosti Bosne i Hercegovine), 28, 1990, 233—238.

Un tesoro Tracio. [Албум]. S., Borina, 1992. 16 p. ill.

Вълчитрънското съкровище.

Античност

Атанасов, Георги Атанасов. Тракийска гробница при град Върбица, Варненска област. — Год. музеите Сев. България, 16, 1990, 23—29, 3 с. ил.

Бънов, Петър и Владимир Демирев. Мегалити в Сливенско и култът към слънцето. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 155—160.

Вагалински, Людмил. За социалната принадлежност на гладиаторите в Тракия. — Археология, 1991, № 1, 28—32.

По археологически данни.

Василчин, Иван. Могилни гробове при Великово, Добричко. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 33—49, табл. I—III.

Датирани в II—IV в.

Владкова, Павлина. Декоративни орнаменти върху глинените подноси от територията на Никополис ад Иструм. — Изв. Ист. музей — Велико Търново, 6, 1991, 129—137, 4 с. ил.

Вълчев, Димитър. Археоастрономическа интерпретация на скалния обект „Квачката" в Сакар планина. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 150—154.

От тракийски произход.

Георгиев, Илия. Дисковете край с. Шиварово, Бургаска област. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 171—176.

Датирани в XII — VI в. пр. н. е.

Георгиева, Румяна. Обредни ями в Тракия (края на II — I хил. пр.н.е.). — Археология, 1991, № 1, 1—11.

Герасимова-Томова, Василка, Тодор Стойчев и Алексей Стоев. Астрономическа символика при наскалната пещерна живопис. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 203—213.

Тракийското скално светилище при Байлово.

Герасимова-Томова, Василка. Календарь, даты и датирование. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 80—84.

Проблемът имали ли са траките календар.

Гетов, Людмил. Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. — В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, 168—155.

Гочева, Златозара. Ориентация на култовите сгради при траките. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 151—155.

Димитрова-Милчева, А. XI международен конгрес по античен бронз в Мадрид. — Археология, 1991, № 1, с. 65.

Домарадски, Мечислав. Западната крепостна стена на град Кабиле. — В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, 54—82.

Иванов, Веселин. Проучвания върху историята на Спартаковото въстание. — Ч. 1. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 21—32.

Иванов, Красимир. Към проблема за римската държавна поща. — Военноистор. сб., 1991, № 6, 126—132.

По етнографски данни и исторически извори — итинерарии, карти.

Ковачева, Мери. Археомагнитно изследване на римската вила при Ивайловград. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 53—58.

Кожухаров, Димо. Мегалитно съоръжение за астрономически наблюдения от района на Сакар. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 145—149.

От предримската тракийска епоха.

Койчева, Кина. Влияние върху отклоненията в ориентацията на християнските паметници през VI в. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 243—250.

Крживски, Ладислав. Первые египетские пирамиды — изображение бога Солнца. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 265—269.

Лазова, Цвете и Ирис фон Бредов. Теоретически и технически проблеми при издаването на извори за историята на Тракия и траките през късната античност. — Пом. истор. дисциплини, 5, 1991, 77—88.

Маджаров, Митко. Слънчев часовник от Диоклецианопол. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 134—136.

Маразов, Иван. Варварският Партенон или химнът на пролетта. — Култура, 1991, № 2, 76—83.

Продълж. от № 1. Изобразителният текст на релефите на котела от Гундеструп, Дания.

Меламед, Андрей. Астралният характер на християнската символика. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 177—180.

Минчев, Александър. Антично стъкло от Западното Черноморие (I—VI в.). IV. Бутилки. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 56—78, 1 табл.

Монтана. Т. 1. С., БАН, 1987. 90 с. с ил.

Рец.: Radislav Hošek. — Eirene, 27, 1990, 183—184.

Николов, Димитър. Водоснабдяването на късноантичния град Кабиле. — Изв. музеите Югоизт. България, 13, 1990, 15—30.

Пенкова, Елка. Рогозенското съкровище — проблеми и становища в историографията. — Пробл. изкуството, 1991, № 1, 54—58.

Отзиви за: The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conference 12 March 1987; Тракийското съкровище от Рогозен. С., БАН, 1988. Авт.: А. Фол, Б. Николов, С. Машов, Н. Иванов; The Rogozen Treasure. S., Bulg. Ac. Sc., 1989; Marazov, I. The Rogozen Treasure. S., 1989.

Попов, Димитър. Залмоксис. Религия и общество на траките. С., Унив. изд. „Климент Охридски", 1989. 236 с.

Попова-Мороз, Ваня. Силистренската гробница и Късноконстантиновата епоха. — Пробл. изкуството, 1991, № 1, 42—49.

Рабаджиев, Костадин Костадинов. Херакъл (Херкулес) в Тракия (IV в. пр.н.е. — IV век от н.е.). Автореферат на дис... „канд. на ист.н." С., 1992. 20 с.

Рахнева, Ив. Геодезическо и техническо документиране на археологически разкопки на античния град Абритус. — В: Абритус. Предварителен отчет за разкопките. Т. 1. Разград, 1991, 25—37.

Рибаров, Георги и Златозар Боев. Проучване на животинските останки от селището Ясътепе край Ямбол от късножелязната епоха. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 83—90.

Рибаров, Георги. Фауната на Кабиле (I хил. пр.н.е. — VI век от н.е.) по останки от диви и домашни животни. — В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, 156—167.

Султова, Соня. Глинени лампи тип „Бутово". — Изв. Ист. музей — Велико Търново, 6, 1991, 116—128, 5 с. ил.

Танчева-Василева, Н. Антични фибули от музея в гр. Ямбол. — Изв. музеите Югоизточ. България, 13, 1990, 31—42.

Топтанов, Димитър, Петър Велев и Владимир Дерменджиев. Ориентация на скалните гробници от некропол № 1 в археологическия комплекс „Яйла" при с. Камен бряг, Толбухинско. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 231—242.

Датирани в III—V в.

Тракийско скално светилище Белинташ край с. Мостово, Пловдивска област — модел на древна слънчева обсерватория. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 156—167.

Авт.: Алексей Стоев, Пенка Мъглова, Венета Гинева и Цветанка Радославова.

Фол, Валерия. Погребални маски. — Пробл. изкуството, 1991, № 1, 50—53.

От античната епоха. По материали от Требенище, Синдос, Петилет.

Харалампиева, Анна. Луковични фибули във Варненския музей. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 79—98, 4 табл.

Датирани от средата на III до втората половина на V в.

Харалампиева, Анна. Фибули от V в. от Североизточна България. — Археология, 1991, № 1, 33—38.

Църов, Иван. Бюст на император Комод от Павликени. — Изв. Ист. музей — Велико Търново, 6, 1991, 138—140, 2 с. ил.

Църов, Иван. Паметници на римската бронзова пластика от Историческия музей във Велико Търново. — Год. музеите Сев. България, 16, 1990, 31—42, 6 с. ил.

Чобанова, Г. и П. Георгиев. Абритус. Кратък преглед на досегашните проучвания. — В: Абритус. Предварителен отчет за разкопките. Т. 1. Разград, 1991, 5—14.

Чобанова, Г., Др. Димитров и Г. Дзанев. Разкопки в Абритус, 1990. (Предварителен отчет). — В: Абритус. Предварителен отчет за разкопките. Т. 1. Разград, 1991, 15—27.

Biernacka-Lubanska, Malgorzata. Les prises d'eau des aqueducs romains. — Archeologia (Wroclaw), 40, 1989, 29—40.

Разглежда акведуктите на Абритус, Никополис ад Иструм, Рациария.

Bouzek, Jan et Iva Ondřejova. The Rogozen Treasure and the Art of the Triballoi. — Eirene, 27, 1990, 81—91.

Collina, Rosaria. Un cippo con Cavaliere Trace a Pago Veiano (Benevento). — Mélanges de l'Ecole fr. de Rome. Antiquité, 102, 1990, No 1, 357—366.

Предполага, че принадлежи на преторианец от тракийски произход.

Comșa, Maria. The „Stone Sun" from Sarmizegetuza Regia. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 177—182.

Döhle, Bernard. Zur spätrömischen Militärarchitektur: das Limeskastell Iatrus (Moesia Secunda). — Archeologia (Wroclaw), 40, 1989, 41—54.

Durliat, Jean. De la ville antique à la ville byzantine. Les problèmes des subsistances. Rome, Ecole fr. de Rome, 1990. 641 p. (Collection de l'Ecole fr. de Rome, 136).

Разглежда икономическото състояние на градовете в българските земи през прехода от античната към византийската епоха.

Gočeva, Zlatozara. Le culte d'Hermès en Thrace et le témoignage d'Hérodo V, 7. — Mélanges de l'Ecole fr. de Rome. Antiquité, 103, 1991, No 1, 159—166.

Gočeva, Zlatozara. Mündiche und schriftliche Tradition über Thrakien im Geschichtswerk des Herodot. — Philologus, 135, 1991, No 2, 221—224.

Informator archeologiczny: Badania rok 1987. Warszawa, 1988. 276 p.

На с. 248—250 — разкопките в Нове — Западен сектор.

Jordanov, Kiril. Thraker und Skyther unter Philipp II. — Bulg. hist. rev., 1991, No 3, 37—59.

Kabakčieva, Gergana. Rotfirniskeramik aus Butovo in Ulpia Oescus. — In: Rei Cretiariae romanae fautorum. Acta 27/28. Agro Rauracense, 1990, 67—76.

Kessiakova, Elena. Une nouvelle basilique à Philippopolis. — In: Actes du XIe Congr. internat. d'archéologie chrétienne, Lyon etc., sept. 1986. Vol. 3. Rome, 1989, 2539—2559. (Collection d'Ecole fr. de Rome, 123).

Koranda, Christian. Geometrische Gliederungsschemata frühchristlicher Mosaiken in Bulgarien. — Jahreshefte des Österr. Archäol. Inst. in Wien, 61. Hauptblatt, 1991/92, 83—111.

Kuzmova, Klara et Peter Roth. Terra sigillata v Barbariku, nalezy z germanskych sidliak a pohrebisk na uzemi slovenska. — Materialia Archaeologica Slovaca. T. 9. Nitra, 1988. 225 p.

Рец.: Гергана Кабакчиева. — Археология, 1991, № 1, 61—62.

Madjarov, Mitco. Diocletianopolis, ville paléochrétienne de Thrace. — In: Actes du XIe Congr. Internat. d'archéologie chrétienne, Lyon etc., sept. 1986. Vol. 3. Rome, 1989, 2521—2537. (Collection de l'Ecole fr. de Rome, 123).

Mușeteanu, Crișan et Dan Elefterescu. Céramique sigillée à Durostorum. — Dacia, 1990, No 34, 235—244.

Najdenova, Vărbinka. Thracian Paganism and Roman Religion on the Lower Danubian Limes. S. 1. a., 291—294.

Extr. de: Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth Internat. Congress of Roman Frontier Studies.

Novae — Sektor Zachodni, 1987. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk ekspedycji archeologicznej Uniwersitetu Warszawskiego. Opracowali Piotr Dyczek, Waldemar Klinger, Jerzy Kolendo, Ryszard Massalski, Tadeusz Sarnowski et Juliusz Ziomecki. — Archeologia (Wroclaw), 40, 1989, 135—161.

Petulescu, Liviu. A note on military equipment of Roman officiers in the 3rd century AD. — Bayerische Vorgeschichtsblätter, 56, 1991, 207—212.

Бележки върху група обекти от

военно снаряжение от праисторическата колекция на Мюнхенския музей, произхождащи от България или Турция, публикувани за пръв път от Th. Fischer. Zur römischen Offiziers aus rüstung im 3. Jahrhundert n. Chr. — Bayerische Vorgeschichtsblätter, 53, 1988, p. 167 и сл. Петулеску посочва паралели от България — от Чаушево и Дуросторум.

Press, Ludwika. Valetudinarium of Legio I Italica at Novae (Bulgaria). — Prace Zakladu archeologii Srodziemnomorskiej PAN. Etudes et travaux, 15, 1990, 238—334.

Press, Ludwika. Valetudinarium w rzymskiej twierdzy Novae. — Balcanica Posnaniensia, 5, 1990, 265—277.

Randsborg, Klavs. The first Millenium AD in Europe and the Mediterranean. An Archaeological Essay. Cambridge etc., University Press, 1991. 230 p. ill., 8 p. ill.

На с. 60—65 разглежда и Дунавския ареал, респ. българските земи през римската епоха — за гъстотата на земеделските поселища и вилите.

Taceva-Chitova, Margarita. Bulgarische Arbeiten zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte des Altertums (1945 bis 1973). — Jahrbuch f. Wirtschaftsgeschichte, 1975/III, 301—309.

Tchaneva-Detchevska, Nelly. Les édifices cultuels sur le territoire bulgare pendant la période paléochrétienne à la lumière des nouvelles données. — In: Actes du XIe Congr. internat. d'archéologie chrétienne, Lyon etc. sept., 1986. Vol. 3. Rome, 1989, 2491—2509. (Collection de l'Ecole fr. de Rome, 123).

Triandaphyllos, Diamandis. Archaeostronomical and Ethnoastronomical Researches in Aegean Thrace. — Интердисциплинирани изследв., 17, 1990, 131—140.

Văleva, Julia. Les nécropoles paléochrétiennes de Bulgarie et les tombes peintes. — In: Actes du XIe Congr. internat. d'archéologie chrétienne, Lyon etc., sept. 1986. Vol. 2. Rome, 1989, 1243—1258. (Collection de l'Ecole fr. de Rome, 123).

Vassilev, Vassil. Negerdarstellungen aus Bronze. Wien, 1991, 281—286, Taf. 29, 30.

Extr. de: Römisches Österreich. Jahresschrift der Österr. Gesellschaft für Archäologie, 17/18, 1989/1990.

Velkov, Velizar. Geschichte und Kultur Thrakiens und Mösiens. Gesammelte Aufsätze. Amsterdam, A. M. Hakkert, 1988. 312 p.

Рец.: Radislav Hošek. — Eirene, 27, 1990, 159—160.

Velkov, Velizar. Sofia zwischen Antike und Mittelalter. — Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 44, 1991, 92—96.

Средновековие

Аладжов, Живко. Небесни, астрални и космологични знаци върху паметници от ранното българско средновековие. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 214—220.

Антонова, Вера. Град Шумен — културно средище през късното средновековие. — Год. музеите Сев. България, 16, 1990, 43—45, 1 табл.

Атанасов, Георги и Валери Йотов. Кръстове-енколпиони и медальони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско — Добруджа, 6, 1989, 81—97, 8 с. прил.

Атанасов, Георги и Димо Чешмеджиев. Средновековният скален манастир до Варна (Аладжа манастир). — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 110—140, 3 табл.

Бабић, Г. Краљева црква у Студеница. Београд, 1987. 274 с. с ил., 33 цв. ил. и *Годић, Б.* Грачаница. Сликарство. Београд. — Приштина, 1988. 421 с. ил. и 31 цв. ил.

Рец.: Бисерка Пенкова. Две нови изследвания на монументалната живопис на XIV век. — Пробл. изкуството, 1991, №1, 58—62.

Бакалова, Елка. Аспекти на съотношението словесен текст — изображение в българското средновековие. — Пробл. изкуството, 1991, №1, 3—20.

Боев, Петър и Славчо Чолаков. Антропологично проучване на средновековни погребения върху надгробна могила от елинистическата епоха при Кабиле. — В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, 128—136.

Василева, Стела. За един средновековен накит от Шуменско. — Год. музеите Сев. България, 16, 1990, 47—49, 1 табл.

Вълев, Петър. Някои съществени данни за погребение №95 и църквата „Св. Параскева Самарджийска" в София. Опит за тяхното последователно тълкуване в светлината на интердисциплинарните изследвания. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 206—219.

Гатев, Пейо и Петър Вълев. Сезонната ориентация на християнските гробове (по данни от средновековни некрополи от България). — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 194—205.

Глазунов, В. В. и О. В. Пелевина-Манчева. Опит дистанционной датировки гончарной печи по магнитной аномалии АТ. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 42—52.

От средновековен Крим.

Градешлиев, Иван. Краят на един мит и началото на една легенда. [Средновековната крепост Калиакра]. — ИПр, 1991, №1, 80—89.

Димова, Виолета. Църковното строителство през XIII—XIV век. — Читалище, 1991, №3, 26—27.

Дончев, Слави. Отражение на космологически представи и астрономически познания в архитектурата на българите. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 270—281.

Дончева-Петкова, Людмила. Кръстове-енколпиони с образи на светци и надписи: Д Νηκολαος — Д Βλαστος и Д Γεωργιος — Д Δημητριος. — Археология, 1991, №1, 11—19.

Илиев, Николай и Златозар Боев. Птиците в храната на населението от Външния град на Велики Преслав (IX—X в.). — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 91—94.

Квинто, Лидия. Отново за индийската статуетка от Разградския музей. — Археология, 1991, №1, 56—60.

Кендерова, Стоянка и Боян Бешевлиев. Балканският полуостров, изобразен в картите на Ал-Идриси. (Палеографско и историкогеографско изследване). Ч. 1. С., Нар. библ. „Кирил и Методий", 1990. 200 с.+23 прил.

Рец.: Slavka Draganova. — Etud. balk., 1991, No 3, 136—137.

Кожухаров, Стефан. Художник сред влъхвите. (Към проблема текст — изображение във връзка с иконографията на новозаветната Троица.) — Старобълг. лит., 25—26, 1991, 188—193.

Косева, Диана. Икони на Йоан Кръстител — Ангел на пустинята от Арбанаси. — Год. музеите Сев. България, 16, 1990, 129—135, 6 с. ил.

Икони от XVI—XVIII в.

Кънчев, Кънчо, Иван Начев и Пейо Гатев. Кремъкът от средновековния български некропол край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 31—42.

Мавродинова, Лиляна. Новооткрити средновековни стенописи в църквата „Св. Георги" в Колуша, Кюстендил. (Предварителни бележки). — Старобълг. лит., 25—26, 1991, 194—210.

Мавродинова, Лиляна. Стенната живопис в България до края на XIV век. Автореферат на дис.... „д-р на изкуствознанието". С., 1991. 33 с.

Минаева, Оксана. Някои въпроси за характера и особеностите на българското изкуство през VII—IX век. — Пробл. изкуството, 1991, №1, 21—37.

Михайлов, Стамен. За произхода на преславската декоративна керамика в светлината на неизползвани досега образци. — Старобългаристика, 1991, №2, 37—45.

Нинов, Лазар. Някои аспекти на

животновъдството през Средновековието. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 95—101.

Петрова, Павлина. Астрономическа ориентация и моделът на света в група архитектурни комплекси от ранното средновековие. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 251—255.

Писарева, Весела. Сакралната защита на средновековните градове и крепости през XII—XIV век в днешните български земи. — Военноистор. сб., 1991, № 5, 56—68.

Поборникова, Румяна. Поглед назад за няколко минути. — София, 1990, № 12 (11—12), 16—17.

Средновековният некропол при църквата „Св. Илия" в кв. Илиянци — София.

Попова, Цветана. Изследване на овъглени растителни останки от средновековната сграда в Силистра. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 63—65.

Сефтерски, Райко. Календари и календарни промени в България от VII до XII в. и зодиакалното разместване в Симеоновия-Светославов Изборник от 1073 г. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 104—119.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, Наукова думка, 1990. 486 с. с ил.

Авт.: В. Д. Баран и др.

Смиленко, А. Т. Спорные вопросы в изучении древностей VIII—X вв. Северо-Западного Причерноморья. — В: Древности Юго-Запада СССР (I — середине II тысячилетия н. э.). Кишинев, 1991, 166—185.

Паралели със средновековната българска култура.

Смядовски, Стефан. За енколпионите с надписи Νικόλαος, Βλάσιος, Γεώργιος, Δημήτριος. — Археология, 1991, № 1, 19—22.

Станчева, Магдалина. Следи от добри времена. — София, 1991, № 9, 20—22.

Откриването на средновековния Средец.

Станчева, Магдалина. Средец след Средец. — София, 1991, 11—12, 17—18.

Средец след падането му под османско иго в 1382 г.

Танчева-Василева, Н. Средновековно селище и некропол върху развалините на античния град Кабиле. — В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, 91—127.

Томев, Константин. Стеатитовая икона „Неверие Фомы" из Красена [Русенско]. — Byzantinoslavica, 51, 1990, No 2, 216—221, 2 fig.

Флорева, Елена. Средновековни стенописи. Внуково 1598. С., 1987. 171 с., 85 ил., 12 сх.

Рец.: Павел Стефанов. — Археология, 1991, № 1, 62—64.

Харбова, Маргарита. Научна хипотеза за Арбанаси (старинното Загорие) като елемент в структурата на старопрестолния Търновград. — В: Изобразително изкуство и архитектура. Доклади на II междунар. конгрес по българистика. С., 1988, 137—156.

Рец.: Хитко Вачев. Някои виждания по проблемите в една хипотеза. — Изв. Истор. музей — Велико Търново, 6, 1991, 37—44.

Харитонов, Христо. Икони и монети [в България XII—XIV в.]. — Духовна култ., 1991, № 4, 25—32.

Чолаков, Славчо, Нели Кондова и Петър Боев. Биологична реконструкция на средновековното население от Кабиле. — В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, 137—155.

Чолпанов, Борис. Родопската укрепителна система. — Изв. ГЩ. Инст. за военна история, 51, 1991, 239—276.

Янев, Янчо. Един спомен за вероятното откриване съкровището на хан Кубрат. — Нумизматика, 1991, № 3—4, 3—4.

Янев, Янчо. Неизвестно описание на Рилския манастир от 1851 година. — Нумизматика, 1991, № 3—4, 48—59.

Bálint, Csanád. Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest, Akad. kiado, 1991. 288 p., 60 Abb. 65 Taf., 3 suppl. ill. (Studia archaeologica, 11).

Разглежда контактите между Унгария и южните ѝ съседи, вкл. България през IX—X в. по археологически данни.

Djambov, Ivan. Un centre chrétien découvert récemment en Thrace. — In: Actes du XIe Congr. internat. d'archéologie chrétienne, Lyon etc., sept. 1986. Vol. 3. Rome, 1989, 2511—2518. (Collection d'Ecole fr. de Rome, 123).

Копсис до Сопот.

Dončeva-Petkova, L. Mittelalterliche Tonkessel aus Bulgarien. — In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Budapest, 1990, 110—111. (Varia Archaeologica Hungarica, 3.)

Dončeva-Petkova, Lj. Die protobulgarische Keramik in Bulgarien. — In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Budapest, 1990, 77—101. (Varia Archaeologica Hungarica, 3.)

Flërov, V. S. Einige Arten der polierten Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur. — In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Budapest, 1990, 113—136. (Varia Archaeologica Hungarica, 3.)

Kurnatowska, Z. et K. Szamalek. Keramik von Saltovo-Typ und Tonkessel im Keramikmaterial von Styrmen und Odărcy, Bulgarien. — In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Budapest, 1990, 245—254. (Varia Archaeologica Hungarica, 3).

Pohl, Walter. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567—822 n. Chr. München, C. H. Beck, 1988. 529 p.

Рец.: Валери Стоянов. — ИПр., 1991, № 7, 95—99.

Нумизматика

Владимирова-Аладжова, Дочка. Монетно съкровище от XVIII и началото на XX в. — Год. музеите Сев. България, 16, 1990, 51—58, 1 ил.

Георгиев, Павел. Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 193—109, 2 табл.

Димитрова-Чудилова, Сесилия. По някои въпроси за монетосеченето на Иван Шишман (1371—1393) (по данни от съкровищата). — Пом. истор. дисциплини, 5, 1991, 113—122.

Драганов, Димитър. Контрамарките на Кабиле. — В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, 198—219.

Драганов, Димитър. Към техниката на монетното дело в Никополис ад Иструм. — Интердисциплинарни изследв., 17, 1990, 59—62.

Драганов, Димитър. Монети на одриските царе от средата на IV в. пр. н. е. от Кабиле. — Изв. музеите Югоизточ. България, 13, 1990, 43—46.

Йорданов, Иван и Димчо Аладжов. Непубликувани оловни византийски печати от Хасковско (I). — Археология, 1991, № 1, 44—55.

Йорданов, Иван и Димитър Драганов. Новооткрит моливдовул на деспот Константин Дука Палеолог. — Изв. музеите Югоизточ. България, 13, 1990, 47—52.

Кратко обяснение на някои термини, имащи отношение към монетната циркулация в българските земи през периода на Средновековието и Възраждането. — Нумизматика, 1991, № 3—4, 16—34.

Кучеренко, Эльвира. Связь систем мер и весов, использованных в чеканке монет VI—I вв. до н. э., с линейными размерами земли. — Интердисциплинарни изследв., 18, 1991, 41—50.

Парушев, Веселин. Средновековни монети от Калнакра. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 141—147.

Пенчев, Владимир. Колективна находка от медни византийски монети от втората половина на VII в., намерена в Несебър. — Нумизматика, 1991, № 3—4, 5—9.

Радева, Мери. Новооткрит моливдовул на княз Борис I (852—889). — Изв. музеите Югоизточ. България, 13, 1990, 53—56.

Танчева-Василева, Н. Две златни монетни съкровища от Кабиле. — В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, 83—90.

Торбатов, Сергей. Монетна находка от Оногур, Добричко. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 50—55, 1 табл.

Томев, Тотю. Византийски императорски оловни печати от Плиска и Преслав. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 99—102, 1 табл.

Харитонов, Христо. Върху някои социокултурни функции на западноевропейските монети в контекста на българската народна култура през XV—XVIII век. — Нумизматика, 1991, №3—4, 10—15.

Цочев, Марко. Колективна находка от бронзови монети от с. Благоево, Великотърновско. — Изв. Ист. музей — Велико Търново, 6, 1991, 141—158, 4 с. ил.

Callatay, François de. Le roi Thrace Mostis et une surfrappe d'un Alexandre tardif de Mésembria. — Rev. belge de numismatique et de sigillographie, 1991, No 137, 37—45.

Poenaru Bordea, Georghe et Bucur Mitrea. Découvertes monétaires en Roumanie — 1989 (XXXII). — Dacia, 1990, No 34, 299—308.

Публикува гръцки монети от Аполония, Марцианопол, Никополис ад Иструм.

Schönert-Geiss, Edith. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis. Berlin, Academie-Verlag, 1991. 204 p., 42 Taf. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 31).

Епиграфика

Бешевлиев, Веселин. Следи от предтракийски език. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 9—20.

По топоними и исторически данни.

Велков, Велизар. Надписи от Кабиле. — В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, 7—53.

Венедикова, Катерина. Епиграфски паметници в Родопите от османско време. — Пом. истор. дисциплини, 5, 1991, 198—225.

Георгиев, Павел П. Отново за първобългарския надпис от Външния град на Плиска (към изучаване на прабългарската религия). — Археология, 1991, №1, 38—43.

Димитров, Христо. Събитията от 943 г. и надписът на жупан Димитър. — Добруджа, 6, 1989, 11—25.

Теодосиев, Никола. Тракийски надписи от V—IV в. пр. н. е. Опит за проблематизация (част II). — Нумизматика, 1991, №3—4, 34—47.

Продълж. от кн. 1—2.

Торбатов, Сергей. Римска военна диплома от 145 г. от Нигрининис, Долна Мизия. — Археология, 1991, №1, 23—27.

Открита в околността на с. Малък Преславец, Силистренско.

Dimitrov, Strašimir. Sur quelques problèmes non résolus concernant l'inscription huno-bulgare de Preslav. — Etud. balk., 1991, No 3, 65—77.

Gerov, Boris. Inscriptiones latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae. C., Унив. изд. „Климент Охридски", 1989. 232 с., 85 табл., 1 к.

Рец.: Теофил Иванов. — Военноистор. сб., 1991, №5, 187—188.

Музейно дело и консервация

Бъчварова, Невяна. 120 години Исторически музей в град Велико Търново. — Изв. Ист. музей — Велико Търново, 6, 1991, 5—28, 6 с. ил.

Георгиев, П. Контекстната система за проучване и документиране на археологическите разкопки и приложението ѝ на обекти в България. — В: Абритус. Предварителен отчет за разкопките. Т. 1. Разград, 1991, 28—34.

Димитров, Димитър. Изкуството не може да има само един идеал. Старата и новата скулптура на София. — София, 1991, №10, 8—9.

Изложбата „Среща през вековете" в Софийската градска художествена галерия.

Косева, Диана. Реставрационно-консервационни проблеми на търновските таблетки. — Изв. Ист. музей — Велико Търново, 6, 1991, 191—195, 10 с. ил.

Малоформатни икони.

СТ. БЛАГОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Иван Гацов — Характер и специфика на кремъчното производство през неолита в днешна Западна България 1
Юри Малеев — Култова халщатска пластика от лесо-степното Поднестровие 13

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Методи Манов — Надписът върху кана №118 от Рогозенското съкровище 25
Сирма Гинева — Нова римска военна диплома от 160 г. (от провинция Тракия) 29
Красимира Вачева — По въпроса за булевтериона на Nicopolis ad Istrum 32
Стамен Михайлов — По въпроса за седемте съборни храма на княз Борис 38

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Александър Бонев — Иван Панайотов. Ямната култура в българските земи. С приложение „Антропологични данни за погребаните в некрополи от Североизточна България (ранна бронзова епоха)" от д-р Йордан Йорданов и д-р Бранимира Димитрова. — РП, 1989, кн. XXI 42

ПРЕГЛЕД

Проблеми на Преходния период от енеолита към бронзовата епоха в България 45
В. Велков — In memoriam. Проф. Борис Геров (1903—1991) 53
В. Велков — In memoriam. Проф. д-р Георги Михайлов (1915—1991) 54
Книгопис 55

TABLE DES MATIERES

Ivan Gatzov — Charactère et spécificité de la production siliecieuse pendant le néolitique sur le territoire de la Bulgarie Occiedentale . 12
Youri Maléev — Plastique Hallstattienne de culte du Podnestrovie de la steppe boisée 24

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Metodi Manov — L'inscription sur le broc No118 du trésor du Rogozen 28
Sirma Gineva — Nouveau diplôme romain militaire de l'année 160 de la province Thrace) 31
Crasimira Vačeva — Sur la question de bouleutêrion du Nicopolis ad Istrum 38
Stamen Michailov — Sur la question des „Sept églises cathédrales" du roi bulgare Boris ... 41

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Alexander Bonev — Иван Панайотов. Ямната култура в българските земи. С приложение „Антропологични данни за погребаните в некрополи от Североизточна България (ранна бронзова епоха)" от д-р Йордан Йорданов и д-р Бранимира Димитрова. — РП, 1989, кн. XXI 42

REVUE

Problèmes de la période transitoire d'énéolitique à l'époque du bronze en Bulgarie 45
V. Velkov — In memoriam. Prof. Boris Gerov (1903—1991) 53
V. Velkov — In memoriam. Prof. d-r Georgi Mihailov (1915—1991) 54
Bibliographie 55

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам. гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА

Литературен сътрудник — ГАБРИЕЛА ВЛАДИМИРОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София ул. „Съборна" 2 Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Технически редактор Донка Костова Коректор Албена Минчева

Дадена за набор на 14. 08. 1992 г. Подписана за печат на 18. 12. 1992 г. Печатни коли 7,50 Издателски коли 7
Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 13413 Тираж 800 Поръчка № 60

Фотонабор — Издателство на БАН
Печатница на Издателството на Българската академия на науките

ISNN 0324-1203

20203